

Пилип СЕЛІГЕЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

РІДКІСНІ ТА УНІКАЛЬНІ ЯВИЩА В МОВАХ СВІТУ: ЧОМУ ВОНИ ЦІКАВІ НЕ ТІЛЬКИ ТИПОЛОГАМ? 2¹

Унікальний образ мови не в останню чергу формується завдяки народним говорам, які здатні тривко зберігати архаїчні елементи, нести в собі сліди давніх міграцій і контактів із суміжними мовами. Специфічність національної мови проявляється не лише в особливих діалектних рисах, а й у характері діалектного членування загалом. Із цього погляду протиставляються мови з дуже слабкою та дуже сильною діалектною роздрібненістю.

У мов першої групи усно-розмовне мовлення настільки однорідне, що практично не дає підстав для виділення якихось чітко окреслених говорів. Мовці не просто безперешкодно розуміють одне одного, а й не можуть напевно визначити, у якому саме краї живе їхній співрозмовник, з якого регіону він походить. Класичний приклад такої мови — ісландська. Це єдина європейська мова, що не має жодних територіальних діалектів; фонетичні, граматичні, лексичні норми єдині для всього її ареалу; відмінностей між усно-розмовним і літературним мовленням майже немає. За дванадцять століть, що існує мова, ніколи не виникало навіть тенденції до діалектного розмежування.

На перший погляд здається, що така монолітність завдячує острівній ізоляції, яка надійно відгороджувала ісландську мову від зовнішніх впливів. Це справді так, проте є й друга причина — менш очевидна, але більш вагома. Ідеться про абсолютну відсутність субстрату. Коли носії певної мови переселяються на нові землі, вони звичайно вступають у взаємодію з тамтешніми аборигенами й мимоволі переймають елементи їхніх мов. Так у мовленні переселенців виникають місцеві діалектні відмінності. Оскільки ж предки сучасних ісландців (це були норвезькі вікінги) стали на острові фактично першими людьми², ісландська мова розвивалася «на порожньому місці», завдяки чому зберегла первозданну діалектну однорідність.

¹ Початок статті див.: Мовознавство. 2025. № 3. С. 22–49.

² Існують відомості, що найпершими поселенцями Ісландії була невелика братія ірландських монахів (IX ст.). У своїх записах вони засвідчили, що не знайшли на

Цитування: Селігей П. Рідкісні та унікальні явища в мовах світу: чому вони цікаві не тільки типологам? 2. Мовознавство. 2025. № 4. С.19–49. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-343-2025-4-002>

Citation: Selihei P. (2025). Ridkisni ta unikalni yavishcha v movakh svitu: chomu vony tsikavi ne tilky typoloham? 2. [Rare and unique phenomena in languages of the world: why do they concern more than just typologists?]. Movoznavstvo, (4), 19–49. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-343-2025-4-002>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

На Близькому Сході така ж однорідність притаманна івриту, хоча причини її постанови зовсім інші. Сучасний іврит, як відомо, — результат мовного відродження, і він не передавався тривало з роду в рід у територіально відокремлених спільнотах, де могли б виникнути діалектні риси. Після створення держави Ізраїль у 1948 р. дорослі іммігранти (носії їдишу, ладино, арабської, російської тощо) вивчали його централізовано як другу мову. Оскільки всі вони засвоювали той самий варіант мови, це запобігло появі її місцевих різновидів. Безальтернативний ужиток івриту в освіті, війську, ЗМІ, державних органах, а також постійні змішування ізраїльтян у межах країни сприяли швидкому усталенню єдиних мовних норм. Хоч і сьогодні багато хто через інтерференцію з першою мовою розмовляє івритом з відчутним акцентом, ці відхилення не формують говорів у класичному розумінні (з різною фонетикою, морфологією, лексикою), тим паче, що територіально вони ніяк не закріплені. Іврит залишається однією з небагатьох сучасних мов без жодних діалектних відмінностей.

Збереженню діалектної однорідності ісландської мови та івриту сприяли їхні порівняно невеликі ареали. Утім, слабе діалектне членування буває властивим і мовам з досить широким ареалом. Казахська мова налічує близько 16 млн носіїв, розселених по всій неосяжній території Казахстану (за площею серед країн світу він займає 9-те місце). Попри це усне мовлення з найвіддаленіших куточків майже не містить якихось істотних говіркових відмінностей. Тривалий час панувало навіть уявлення про цілковиту бездіалектність казахської мови. І хоч глибші розвідки все ж дали підстави виділити в ній чотири діалекти (південний, західний, північно-центральный, східний), вони не сильно відрізняються один від одного, а межі їхні вельми розмиті. Це пояснюється високою мобільністю населення за умов відсутності природних бар'єрів.

Гранична діалектна уніфікованість може постати і як наслідок інтенсивної внутрішньої консолідації мови. Так, на теренах свого первісного формування російська мова має лише два наріччя — північне та південне, між якими пролягає перехідна смуга середніх говорів. З низки історичних причин ці наріччя майже зникли, лишивши по собі острівці окремих говорів. Через ранню й посилену централізацію Московської держави відносно швидко усталився єдиний літературний стандарт, тоді як експансія мови на нові території (південь Росії, Середнє та Нижнє Поволжя, Урал, Сибір, Далекий Схід) не приводила до появи нових говорів. У ХХ ст. індустріалізація та урбанізація викликали велелюдні міграційні потоки: у містах вихідці з різних сільських регіонів енергійно змішувалися, що згладжувало говіркові відмінності й формувало наддіалектне мовлення. Державна мовна політика притлумлювала діалектне розмаїття, просуваючи натомість через освіту, книжки, ЗМІ єдині літературні норми. З публічної сфери народні говори були практично витіснені. Масова свідомість зневажливо таврувала їх як щось «спотворене та безграмотне», як «неповноцінний, маловартісний пережиток». Тож сьогодні порівняно з іншими слов'янськими російська розцінюється як мова з найбільшою ареальною поширеністю та найменшою діалектною варіативністю.

острові жодного сліду людської життєдіяльності. Коли невдовзі почалося норвезьке заселення Ісландії, монахи поспіхом залишили острів.

На іншому полюсі — мови з унікально великою діалектною роздрібненістю. Тут своєрідним антиподом російської виступає словенська, відома як мова з мінімальною територією та максимальною діалектною строкатістю. Її ареал (22,5 тис. кв. км) і кількість носіїв (2,5 млн) приблизно зіставні з площею та населенням Львівщини. При цьому діалектологи виділяють у ній 7 діалектних зон, що розпадаються на 48 говорів (не говірок, а саме говорів!).

Сильна діалектна варіативність словенської мови виникла через накладання кількох факторів: 1) особливості природного ландшафту (гориста місцевість і безліч заболочених долин сприяли формуванню окремих говорів навіть у сусідніх селах); 2) значні впливи суміжних мов (у прикордонних регіонах словенці жваво контактували з носіями італійської, фріульської, німецької, угорської, хорватської); 3) політико-адміністративна роз'єднаність (через багатовікове перебування у складі різних державних утворень словенці досить пізно здобули власну соборну державу — 1991 р.); 4) порівняно пізня стандартизація (спільні норми розмовного мовлення склалися лише в 2-й пол. XX ст.; практично в усіх регіонах словенці на побутовому рівні досі спілкуються говорами).

Довготривала співдія цих чинників стимулювала дивергенцію словенської мови, привела до усталення розмаїтих місцевих діалектів. Відмінності між ними настільки глибокі, що носіям не тільки віддалених, а й просто несуміжних говорів часом буває нелегко порозумітися. Прислів'я *vsaka vas ima svoj glas* «усяке село має свій голос»³ добре передає говіркову мозаїчність словенської мови. Вона найвища серед слов'янських мов і одна з найвищих серед мов Європи.

Досить велика діалектна варіативність на порівняно малому ареалі вирізняє також баскійську та вірменську мови. У першій з них виділяють 5 наріч, що розпадаються на 11 говорів. Між собою вони суттєво різняться на всіх рівнях (вимова, лексика, морфологія і навіть порядок слів), проте більшість з них відповідають критерію взаємної зрозумілості. Це дало змогу створити й успішно поширити загальнобаскійський літературний стандарт (*Euskara Batua*). Щоправда, позиції діалектного мовлення, особливо в сільських громадах, досі ще міцні.

Кількість діалектів вірменської мови дослідники визначають по-різному залежно від засад класифікації. Загалом виділяють дві головні діалектні гілки (західну та східну), що складаються з 11 наріч (діалектних груп), які своєю чергою розпадаються на 35–50 говорів. Після геноциду вірмен (1915–1916 рр.) частина говорів західної гілки була безповоротно втрачена або стала zagrożеною. Сучасні діалекти істотно відрізняються як один від одного, так і від літературної мови; деякі з них взаємно не зрозумілі.

По-своєму унікальні національні мови, де глибокі відмінності зберігаються не лише між територіальними діалектами, а й між діалектами та літературною мовою, причому в другому випадку ці відмінності доходять до стадії розриву, формуючи, по суті, відрубну мову.

Так, південні (верхньонімецькі) наріччя німецької мови (франкське, алеманське, баварське) настільки структурно віддалені від літературного стандарту (*Hochdeutsch*), що стають незрозумілими для носіїв інших німець-

³ Українським відповідником може бути прислів'я *що сільце, то нове слівце*, яке мовознавець М. П. Лесюк записав у рідному с. Ковалівка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. [Лесюк : 129].

ких наріч — центральних і північних. Поширені в Швейцарії говори алеманського наріччя стали основою швейцарського варіанта німецької мови (Schweizerdeutsch), що має істотні відмінності в галузі фонетики, граматики, лексики. Її носії сприймають літературну німецьку фактично як іноземну.

Італійська мова також відома неабияким діалектним різнобоям. У багатьох регіонах Італії, особливо на Півдні, літературну мову використовують хіба що в управлінні та освіті, тоді як у побуті домінують місцеві говори (їх близько 100). Міждіалектні відмінності, зокрема фонетичні та лексичні, досить глибокі, через що багато із цих говорів далеко не завжди взаємозрозумілі. Деякі наріччя (п'ємонтське, неаполітанське, сицилійське, венеційське, сардинське) можуть, по суті, уважатися за окремішні романські мови. Не випадково всі вони мають власну книжно-писемну традицію, а сардинська вже здобула статус регіональної мови Євросоюзу.

Поза межами Європи знаходимо випадки ще глибшого розриву між літературною мовою та діалектами. Ідеться про генетично споріднені ідіоми, що з культурно-історичних, а більшою мірою політико-ідеологічних причин сприймаються як територіальні різновиди однієї мови, хоч за критеріями суто лінгвістичними (структурні відмінності, взаємна незрозумілість) повинні бути розмежовані як мови цілком самостійні. До таких випадків звичайно застосовують терміни *макромова* та її *субмови*. Повноцінних макромов у світі небагато, тож їх по праву можемо віднести до рідкісних явищ.

Яскравий приклад макромови — арабська. У своєму стандартному варіанті вона виконує всі типові функції літературної мови (держуправління, освіта, наука, ЗМІ, інтернет), тоді як у повсякденному живому спілкуванні неподільно панує діалектна стихія. Арабські наріччя об'єднують у п'ять діалектних груп: аравійську, східну (месопотамську), центральноарабську (сирійсько-палестинську), єгипетсько-суданську та північноафриканську (магрибську). Наріччя мають спільне граматичне ядро, але значно різняться фонетично та лексично. Істотний різнобій, наприклад, у системі вокалізму: оскільки арабський корінь складається з приголосних, а голосні відіграють переважно допоміжну роль, саме вони й зазнали найбільших варіацій.

Усі арабські наріччя походять з одного джерела, проте за тисячоліття відрубного розвитку настільки розійшлися між собою, що практично втратили взаємну зрозумілість. Скажімо, носій марокканського наріччя заледве зрозуміє носія іракського чи єменського (і навпаки). З погляду близькості до прамови арабські наріччя стоять десь так само, як сучасні романські мови — до латини. Тож за критеріями структурної близькості та взаємозрозумілості їх слід було б кваліфікувати як окремі мови арабської групи мов.

Утім, більшість арабів сприймають усі ці розмовні форми як одну-єдину мову. Навіть арабські лінгвісти схильні розглядати їх не як предмет поважних студій, а радше як «погіршені» форми класичної арабської мови, символ роз'єднаності арабського світу. У результаті наріччя лишаються некодифікованими, а мільйони юних арабів через школу опановують стандартну арабську (фусха), що здебільшого різюче різниться від тієї мови, яку вони всмоктують з молоком матері. У рамках політики арабізації проголошено курс на утвердження спільних мовних норм, зрозумілих усім громадянам арабськомовних країн. Щоправда, процес цей триває не без труднощів і далекий ще від завершення.

Ще дужчою діалектною роздрібненістю позначена китайська мова. Це прямий наслідок древньої та суперечливої історії Китаю, його неозорих об-

ширів і ландшафтного розмаїття, зносин давніх китайців з різномовними сусідами. Традиційно вирізняють вісім основних наріч (північнокитайське, ву, юе, цзінь, мінь, хакка, сян, гань), які у свою чергу розпадаються на десятки говорів та інших регіолектів. Лексично та почасти граматично наріччя мають спільне підґрунтя, фонетично ж вони різко відмінні (навіть більше за мови слов'янської чи романської груп). Це неабияк утруднює міждіалектну взаємодію. Якщо північні діалектоносії ще якось порозуміються, то південні, не знаючи літературної мови, не втямлять жителів не тільки Півночі, а й інших районів Півдня. Виходить парадокс: формально китайці — одномовці, та коли розмовляють рідними говорами, почуваються носіями абсолютно різних мов.

Це дає підстави зарубіжним синологам уважати китайські наріччя або за субмови однієї макромови, або взагалі за відрубні мови. Уявлення про єдину мову, на їхню думку, радше державно-символічне, ніж науково обґрунтоване. Натомість китайські лінгвісти обстоюють мовну єдність країни. Доводи їхні такі: наріччя мають спільне походження, пов'язані регулярними звуковими відповідностями, а головне — використовують єдиний писемний стандарт. Той самий ієрогліф, хоч і читається на свій лад у різних куточках Китаю, має те саме значення й усвідомлюється як той самий знак. Утім, єдність ієрогліфіки — слабкий аргумент, якщо немає єдності вимови, не кажучи вже про брак взаємозрозумілості. Якби китайці перейшли на звуко-літерне письмо, відразу стало б очевидним, що послуговуються вони не однією, а вісьмома (як не більше) відмінними мовами.

Державні функції в Китаї виконує путунхуа (букв. «загальноживана мова»), що виникла на основі пекінського говору. Як літературна мова вона поширена недостатньо, особливо серед селянства. Натепер тільки 80 % громадян КНР розуміють путунхуа й тільки 70 % можуть вільно спілкуватися нею. Освічені китайці, крім жителів північних регіонів, фактично двомовні: у побуті послуговуються рідними мовами, на роботі та в навчанні — путунхуа. Отже, узвичаєний лінгвонім *китайська мова* насправді приховує ситуацію яскраво вираженої диглосії. Очевидно, що в цьому випадку значно точнішим був би термін *макромова*.

Ще деякі мови прикметні тим, що хоч і не позначені такою діалектною роздрібненістю, як арабська чи китайська, все одно зберігають різочу незбіжність між літературним стандартом та живим розмовним мовленням. Звісно, відмінності між цими двома формами існують у будь-якій мові, але вони зазвичай не лишають враження якоїсь віддаленості чи тим паче відірваності (хіба що можуть утворювати в певних контекстах стилевий контраст). Ми ж згадаємо про мови, у яких літературне та неформальне мовлення відірвані одне від одного настільки різко, що з погляду соціолінгвістики фактично виникає явище диглосії.

Серед сучасних слов'янських і взагалі європейських мов найглибший розрив у цьому плані притаманний чеській мові. Склався він історично. У першій половині XIX ст. творці та кодифікатори літературного стандарту свідомо орієнтувалися на норми «золотої доби» чеської мови (XVI–XVII ст.). Але ці норми вже на той час були архаїчними й не надто відповідали тому, як чехи розмовляли в повсякденному житті. Натомість їхнє усне мовлення еволюціонувало великою мірою стихійно. Його консолідація відбулася на основі празького говору з масованим німецьким впливом, причому на рівні не лише лексики, а й синтаксису. У підсумку дотепер співіснують два різ-

новиди чеської мови: один, кодифікований у словниках і граматиках, використовується в офіційних ситуаціях (*spisovná čeština*), другий — у повсякденному спілкуванні (*obecná čeština*). Між собою вони істотно різняться у вимові, морфології, синтаксисі й особливо лексиці [докл. див.: Даниленко : 508–512]. Для самих чехів обидва різновиди взаємно зрозумілі, перемикавання між ними звичне й безперешкодне. У тих же, хто вивчав чеську як іноземну, почуте на вулицях чеських міст спершу викликає подив, розгубленість, відчуття якоїсь зовсім іншої мови, ніж та, яку вони опанували з підручників.

Хоч і не такий радикальний, як у чеській, та все ж чималий розрив між книжно-писемним та усно-розмовним мовленням у французькій мові. Французи говорять не зовсім так, як пишуть, і це теж справляє враження своєрідної диглосії. Хоч тут скоріше йдеться про різні реєстри формальності, що їх мовці добре відчують і чітко розмежовують. У розмові, наприклад, чимало синтаксичних зворотів спрощуються, а деякі їхні, здавалося б, обов'язкові компоненти, пропускаються (пор.: *je ne sais pas* «я не знаю» > *je sais pas*). Замість нормативно передбаченої інверсії запитальність може виражатися суто інтонаційно (*parlez-vous français?* «чи говорите ви французькою?» > *vous parlez français?*). Форма простого минулого часу (*Passé Simple*) майже зникла з усного мовлення — її поспіль заступила форма складеного минулого (*Passé Composé*). У потоці мовлення регулярно випадають кінцеві приголосні, голосні зазнають редукції, слова зливаються. Проти інших європейських мов в усній французькій більша питома вага суто розмовних, просторічних, сленгових, усічених слів і виразів. Усе це, ясна річ, не додає розуміння іноземцям, які вивчали «книжну» французьку — тонкощі та примхи усного різновиду їм треба засвоювати спеціально.

Класичний приклад різко вираженої диглосії дає нам історія новогрецької мови. З першої половини XIX ст. побутувало два її різновиди: катаревуса (*καθαρεύουσα γλώσσα* «чиста мова») та димотика (*δημοτική γλώσσα* «народна мова»). Перший варіант — книжна мова, очищена від турецьких запозичень і штучно наближена до класичної давньогрецької. Другий — жива народнорозмовна мова зі спрощеною граматикою та багатьма лексичними запозиченнями. Функційно вони були чітко розмежовані: катаревусу використовували як мову держави, освіти, церкви, тоді як димотика жила в побуті, фольклорі, художній літературі. Правда, ці два різновиди настільки різнилися в лексиці та граматичі, що чимало простих греків не могли ні писати, ні читати державною мовою. Школярі мусили механічно зачувати тексти, не розуміючи їхнього змісту. А видання в 1901 р. Євангелія, перекладеного димотикою, здійняло в церковних колах хвилю обурення. Катаревуса, що завжди сприймалася як мова влади, у XX ст. стала символом авторитарної диктатури. Тож після падіння військової хунти (1974) вона остаточно втратила державний статус, а її місце по праву посіла димотика. У такий спосіб розколу літературної мови було покладено край. Нинішня стандартна новогрецька мова (*κοινή νεοελληνική*) — це димотика, що повноцінно виконує державні функції і при цьому зберігає певні прослідки катаревуси (зокрема в термінології та словотворенні).

Ось уже майже півтора століття співіснують два писемні стандарти норвезької мови. Цю унікальну, як для нинішніх часів, ситуацію теж можна зарахувати до явищ диглосії. Букмол (*bokmål* «книжна мова») виник на основі дансько-норвезького писемного мовлення, яким норвежці послуговувалися за часів унії з Данією (1380–1814). Фактично це внормований дансько-нор-

везький суржик. Як альтернатива йому з XIX ст. розвивається другий стандарт — нюношк (nynorsk «новонорвезька мова»). Постає на базі західних норвезьких говорів, що не зазнали істотних данських впливів, він краще за букмол відбиває норвезьку мовну питомість. Одним з різновидів сучасні норвежці послуговуються як основним, другим же володіють пасивно. Законодавчо стандарти цілком рівноправні, хоч на практиці переважає букмол. Він має більшість носіїв (85–90 % норвежців), ширшу сферу вжитку (управління, бізнес, ЗМІ), вищий престиж як мова великих міст. Натомість нюношк уживають здебільшого у фольклорі, поезії, сільських регіонах, регіональній пресі. Його функціонування як символу норвезької самобутності фінансово підтримує держава. Неодноразові спроби об'єднати або хоча б зблизити букмол та нюношк наражалися на опір і бажаного результату не принесли. Норвезька мова й далі зберігає писемну «двостандартність».

По кілька нормативних стандартів завжди мають поліцентричні мови — поширені на кількох континентах міжнародні мови з імперським минулим: іспанська, французька, португальська, англійська. Їхні національні варіанти різняться нормами чи не на всіх рівнях (вимова, морфологія, синтаксис, словотворення, лексика, фразеологія, правопис). Утім, відмінності не сягають тієї межі, за якою варіанти переростають в окремішні мови. Навіть з плином часу варіанти зберігають взаємну зрозумілість і вважаються більш-менш рівноправними. При цьому, однак, можуть тривати тенденції або до їх дальшого розходження, або до зворотного зближення.

Поліцентричних мов обмалю, тож тим більш несподівано бачити серед них вірменську, що стала такою не як мова колонізаторів, а як мова численної діаспори. Зберігаючи структурну цілісність, вірменська мова розпадається на два літературні варіанти — східний і західний. Виникли вони як наслідок поділу вірменських етнічних земель між Російською та Османською імперіями у XVIII–XIX ст. Східний варіант розвинувся на базі говорів, поширених у межах сучасної Вірменії, Нагірного Карабаху, а також на прилеглих землях. Західний — сформувався на основі говору вірменської громади Константинополя. Пізніше його носіями стали всі вірмени, які опинилися далеко за межами батьківщини (Туреччина, Ліван, Сирія, Франція, Аргентина, США). Упродовж XIX ст. обидва варіанти були кодифіковані як окремі літературні мови. Хоч вони зберігають спільну абетку та культурну основу, відмінності між ними (вимова, морфологія, лексика, правопис) досить глибокі. Взаємне розуміння носіїв загалом можливе, але воно не автоматичне й потребує певного досвіду. Східно- та західновірменська мови паралельно функціонують дотепер, зокрема, кожна має свій розділ у Вікіпедії.

Не зайве нагадати, що історія української літературної мови також знає етап співіснування східного та західного варіантів, який так само став наслідком поділу українських етнічних земель між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською (XIX — початок XX ст.). Якщо східний варіант виник на основі середньонадніпрянського говору, то західний живили говори Галичини, Буковини, Закарпаття. Відмінності між варіантами (фонетичні, акцентологічні, граматичні, лексичні, правописні) поставали не лише через різні діалектні бази, а й через вплив суміжних мов (російської на східний варіант, польської, чеської, німецької на західний). На противагу вірменській мові, українській розбіжного розвитку двох варіантів удалось уникнути. Тенденції до їх зближення намітилися ще наприкінці XIX ст., коли представники інтелігенції прагнули виробити спільні норми, щоб їхні

тексти були взаємно зрозумілими обабіч кордону. Після радянської анексії західноукраїнських земель (1939–1945) уніфікацію мовних норм було проведено на основі східного варіанта, при цьому лексика західного відчутно збагатила соборну українську літературну мову, зокрема в галузі термінології [Шевельов; Матвіяс]. Орфографічні особливості обох варіантів синтезовано в редакціях Українського правопису 1928-го та 2019-го років.

Не так успішно склалася доля правопису білоруської мови. Її перший стабільний орфографічний кодекс розробив на фонетичних засадах Б. Тарашкевич (1918 р.). У підрадянській Білорусі він існував до 1933 р. (у Західній Білорусі — до 1939 р.), потім — переважно в діаспорі. Реформа 1933 р. мала на меті штучно наблизити білоруську орфографію до російської, а також усунути деякі «буржуазно-націоналістичні» орфограми. Затверджений тоді кодекс («наркомівка») замінив собою попередній («тарашкевицю») і вживається офіційно в Білорусі дотепер (справочинство, освіта, більшість друкованої продукції). Водночас у 1990-х рр. до вжитку повернулася тарашкевиця. Її сприймають як символ білоруської мовної питомості, використовуючи здебільшого в незалежних ЗМІ, інтернеті, виданнях художньої літератури. Білоруський розділ Вікіпедії також має два варіанти. Отже, сучасна білоруська мова, зберігаючи загалом структурну єдність, обслуговується двома правописними кодексами, багато в чому відмінними. Як на нинішні часи, це унікальна ситуація не лише для слов'янських, а й для мов світу взагалі. На жаль, вона не додає стабільності мові, становище якої й так небезпечно вразливе.

Літературні мови можна оцінювати не лише в плані їхньої близькості чи віддаленості щодо живого розмовного мовлення, а й з погляду часу зародження самої літературної традиції. Тут теж вимальовуються два «полюси унікальності»: мови-старожилки з тисячолітніми писемними традиціями та наймолодші літературні мови, у яких стандарт виник порівняно недавно — не більше ніж століття тому.

Найдавніші літературні мови вирізняються тим, що мають багатющу писемну спадщину (художні, історичні, релігійні, філософські тексти); відшліфовані століттями граматичні та правописні правила, які забезпечують мові стабільність і наступність; внутрішню структурну досконалість, що виявляється в лексичному багатстві, словотвірній продуктивності, синтаксичній гнучкості та стильовій обробленості. Такі мови надають своїм носіям відчуття глибокої історичної вкоріненості, високий культурний статус і престиж.

Перші відомі написи давньоєгипетською мовою (ієрогліфи на мітках, етикетках, печатках) датовані близько 3200 р. до н. е. Останній напис цією мовою (з храму в Філе) зберігся від 394 р. н. е. Отже, загальна тривалість її літературної традиції становить не менше 36 століть. Якщо ж до цього періоду долучити стадію існування коптської мови як спадкоємиці давньоєгипетської (IV–XVII ст. н. е.), можна без перебільшення стверджувати, що згадана традиція неперервно тривала близько п'яти тисячоліть. Це найдовша в історії людства документально засвідчена літературно-писемна традиція. Виняткова стійкість і довговічність роблять її унікальним феноменом та цінним джерелом для історичної лінгвістики.

З нині суших мов рекордно довгу літературну традицію — 3000 років — має китайська мова. Найдавніші виявлені писемні свідчення цією мовою — ворожильні написи на кістках і черепаших панцирах, датовані серединою XIII ст. до н. е. (доба династії Шан). Серед семітських мов найтривалішу

безперервну літературну традицію має давньоєврейська (з X ст. до н. е.)⁴, серед індоєвропейських мов — давньоіндійська (з X–IX ст. до н. е.)⁵ та давньогрецька (з VIII ст. до н. е.)⁶, серед дравідійських мов — тамільська (з III–II ст. до н. е.).

Натомість наймолодші літературні мови не можуть похвалитися ні багатовіковою історичною тяглістю, ні каноном класичних текстів. У минулому вони розвивалися переважно в тіні інших, більш потужних мов «на правах» діалекту або етнолекту. Через це свідомі носії, особливо на початкових етапах, мусять вести боротьбу за статус і визнання своїх мов, відстоювати їхню окремішність, структурну повноцінність, комунікативну вагу. Зате незаперечні переваги таких літературних мов — близькість до усно-розмовного мовлення, більша демократичність і доступність для широких верств. Завдяки раціональній діяльності письменників і лінгвістів їхня нормалізація триває менш стихійно й більш цілеспрямовано. Недаремно новопосталі літературні мови вигідно вирізняються простим, незаархаїзованим, фонетично орієнтованим правописом, швидкою розбудовою суспільно-політичної та науково-технічної термінології.

До відносно молодих літературних мов, що вже встигли засвідчити свою придатність успішно виконувати державні та культурні функції, належать:

- африкаанс: розвинувся упродовж XIX ст. на основі взаємодії мови голландських колоністів у Південно-Африканській Республіці з місцевими мовами; офіційно визнаний як окрема германська мова в 1925 р.; унікальна риса африкаанс — його усне мовлення було кодифіковане раніше за писемне;

- таджицька: за походженням є східним різновидом перської мови; окремішній статус і лінгвонім отримала в 1929 р. з метою відмежувати таджиків у СРСР від їхніх одномовців у Ірані та Афганістані; літературний стандарт розроблений з оперттям на північні таджицькі говори⁷;

- македонська: має давню історію, але як окремішня літературна мова визнана лише в 1945 р., доти її вважали наріччям болгарської; кодифікація була зумовлена не так лінгвістично, як політично — задля того, щоб чіткіше

⁴ Під час єврейського національного відродження (XIX–XX ст.) ходив мотиваційний вислів «Іврит — мова, якою розмовляє Бог». Один із сучасних підручників так і називається: «Learn Hebrew: The Language of God». Відповідне уявлення випливає з іудейських релігійних вірувань, за якими Всевишній спілкувався з Адамом і проголошував заповіді на Синаї саме давньоєврейською мовою. Точніше кажучи, іврит — це неспотворений залишок первісної «мови Бога», що вціліла після «вавилонського стовпотворіння».

⁵ Давньоіндійська літературна традиція виникла на етапі ведійської мови (передувала класичному санскриту) й попервах існувала виключно в усній формі. Вважалося, що письмо не здатне вберегти сакральності звуків, тож писемної фіксації вед кілька століть уникали. Вона розпочалася лише в VII–VI ст. до н. е.

⁶ Насправді перші грецькі написи датовано ще XV ст. до н. е. (лінійне письмо В, мікенський період). Проте після занепаду мікенської цивілізації (XII ст. до н. е.) настає доба безписемності («грецькі темні віки»), що тривала кілька століть. Безперервна літературна традиція грецької мови (нинішнім письмом) починається тільки від VIII ст. до н. е.

⁷ За схожим сценарієм з 1920-х рр. тривало політично вмотивоване культивування норм молдавської мови як відрубної від румунської. Успіхом цей задум не увінчався: на кінець 1980-х рр. молдавська нічим, крім лінгвоніма та кириличної абетки, не відрізнялася від румунської. Урешті-решт від ідеї відмовилися, визнавши тотожність обох мов. Нині державною мовою Молдови законодавчо проголошено румунську [докл. див.: Семчинський].

відокремити македонців від болгар і сербів; це той випадок, коли мова була кодифікована раніше, ніж остаточно сформувалася нація.

Наймолодші на сьогодні літературні мови розвивають свої стандарти з кінця XX — початку XXI ст. У Європі це передусім боснійська та чорногорська мови, які виділилися з колишньої сербськохорватської після розпаду Югославії.

Боснійська літературна мова веде свій початок від 1990-х рр., коли Боснія і Герцеговина здобула державність. Мова покликана символізувати національне самовизначення боснійців. Її відрубність намагаються розвивати за рахунок уникнення деяких сербізмів і хорватизмів, але головно шляхом частішого вжитку орієнталізмів (турцизмів, арабізмів, персизмів), що їх уважають за органічну частину боснійської мови.

Чорногорська — наймолодша слов'янська літературна мова. Офіційно визнана після того, як Чорногорія стала незалежною державою (2006 р.). Мова має кодифікований правопис і граматику, основні самотутні риси — у галузі лексики.

Становлення боснійської та чорногорської як окремих літературних мов триває в рамках процесу націєтворення, який ще не завершився. Тож боснійцям і чорногорцям ще належить по-справжньому довести самостійний статус своїх мов, адже більшість лінгвістів і далі розглядають їх (поряд із сербською та хорватською) як етнолекти чи регіолекти однієї поліцентричної мови. Тенденція до їх розбіжного розвитку очевидна, проте на сьогодні слід констатувати: хоч політично та юридично це чотири різні мови, з погляду лінгвістики це все ще одна мова з чотирма різними назвами.

Наймолодша літературна мова в Азії — тетум (австронезійська сім'я; Східний Тимор). Мова відома здавна, але весь час існувала виключно в усній формі, навіть виконуючи роль лінгва франка в регіоні. За колоніальної доби (XVI–XX ст.) тетум зазнав впливу португальської, причому настільки потужного, що набув ознак креольської мови (австронезійська основа + португальський суперстрат). Після здобуття незалежності Східного Тимору в 2002 р. тетум проголошено державною мовою, почалося становлення його літературних норм. За кілька років було кодифіковано граматику та правопис, видано словники. Нині тетум широко побутує в урядуванні, освіті, медіа, являючи успішний результат сучасного постколоніального мовного будівництва.

Швидкість змін у різних мовах рідко буває однаковою. Якщо взяти певний структурний рівень і порівняти зміни на ньому в масштабі століть і тисячоліть, то можна бачити, що одні мови стрімко набувають нових явищ, тоді як інші, навпаки, тривко зберігають первісні архаїчні риси. Звідси виникають підстави розрізняти два типи мов: переважно інноваційні та переважно консервативні. Серед останніх виділяються мови по-справжньому унікальні — ті, що зберегли найбільше прадавніх рис, частково або повністю втрачених в інших мовах з тієї ж генетичної гілки або сім'ї. Зрозуміло, що консервативні мови вельми цінні для порівняльно-історичних студій, адже допомагають вірогідно відтворювати прамову, відстежувати еволюцію мовних груп.

Вище вже йшлося про те, що через острівну ізоляцію та цілковиту відсутність субстрату ісландська мова не знає жодного діалектного членування. Із цих самих причин вона найкраще серед споріднених їй мов зберегла прагерманську спадщину та риси своєї безпосередньої попередниці — давньо-

скандинавської мови. З прагерманської морфології в майже незмінному вигляді ісландська донесла до наших днів: 1) чотири відмінки (з п'яти) для іменників, прикметників, займенників та числівників у всіх трьох родах і двох числах; 2) повноцінну систему дієвідмінювання, у якій дієслова змінюються за особами, числами, часами та способами; 3) близько сотні сильних дієслів, що утворюють форми минулого часу та дієприкметники шляхом чергування кореневих голосних (прослідок прагерманського аблаута). Добре збереглася в ісландській і споконвічна германська лексика, тимчасом як у споріднених мовах, особливо англійській, вона була непомалу витіснена за позиченнями. Завдяки рідкісному консерватизму своєї мови сучасні ісландці можуть читати й розуміти пам'ятки XII ст. без особливих труднощів.

Серед живих слов'янських мов немає такої, яка б монополює засвідчувала найбільшу близькість до праслов'янської. У наукових і навчальних цілях цю роль традиційно відіграє мертва старослов'янська — перша писемно закріплена слов'янська мова. У її пам'ятках (IX–XI ст.) відбито чимало архаїчних рис, притаманних пізній праслов'янській і відсутніх у сучасних слов'янських, наприклад, редуковані (ѣ, ѥ) та носові (ѣ, ѥ)⁸ голосні. Болгарська мова — єдина, що повністю зберегла з праслов'янської доби систему дієслівних форм минулого часу (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект). Словенська і лужицькі мови донесли до наших днів двоїну, зникли в інших слов'янських мовах. Праслов'янський лексичний фонд, за попередніми оцінками, найкраще зберігся в словенській, сербській, хорватській, чеській та словацькій мовах [Историч. типология... : 201–202].

Якщо ж узяти індоєвропейську сім'ю в цілому, то з погляду консерватизму тут немає рівних литовській мові. Вона, ясна річ, не є точною копією індоєвропейської прамови, проте реконструкція показує: звуковий лад останньої дуже близький до того, що існує в сучасній литовській. Інакше кажучи, фонетично литовська змінилася менше за інші живі індоєвропейські мови. Зокрема, у ній збереглися: розрізнення довгих і коротких голосних; прадавні дифтонги, які в інших мовах позникали або зазнали монофтонгізації; наслідки консонантних чергувань, які відповідають індоєвропейським. Музичний наголос у литовській подібний до індоєвропейського, при цьому дві з чотирьох литовських акцентних парадигм (баритонована й окситонована) прямо продовжують індоєвропейські. Відмінювання литовських імен (розподіл за типами основ, кількість відмінків, система флексій) також надзвичайно схоже на відмінювання індоєвропейських. Слід згадати й таке явище литовської морфології, як інфікс *-n-* для творення дієслівних основ теперішнього часу (*būsti* «прокидатися», але *buñda* «прокидається», *kristi* «падати», але *kriñta* «падає»), що є реліктом індоєвропейського. В інших мовах цей інфікс безслідно зник або ж увійшов до складу дієслівного кореня, тоді як литовська досі зберігає його як граматичну морфему. За однією з гіпотез, литовська та інші балтійські мови — не що інше, як рештки індоєвропейської прамови, що лишилися після виділення з неї всіх інших гілок [Лингвистический... : 64].

Важко не піддатися інтелектуальній спокусі й не спробувати з'ясувати: чи існують нині мови, які ближче за інші стоять до первісного мовного стану? Мови, які могли б зберігати у своїй будові сліди чи прослідки вихідної прамови людства?

⁸ Як ми вже зазначали, виняток становлять польська та кашубська мови, що частково зберегли праслов'янські носові.

На сьогодні теорія моногенезу *Homo sapiens sapiens* вже достатньо доведена генетичними, археологічними та палеоантропологічними даними. Згідно з нею, люди сучасного анатомічного типу (неоантропи) з'явилися завдяки генетичній мутації не пізніше, ніж 200 тис. років до н. е. в Південно-Східній Африці. Потім вони розселилися рештою регіонів Африки (100 тис. років до н. е.), а тоді хвилями почали мігрувати на інші континенти, заселивши в результаті всю ойкумену.

З факту моногенезу людства мав би випливати й моногенез мов: усі мови світу, усі мовні сім'ї в кінцевому підсумку зводяться до єдиного джерела — спільної прамови, яка зародилася приблизно в тому ж місці, у той же час, що й популяція *Homo sapiens sapiens*. На жаль, мови не лишають таких невивгубних матеріальних слідів, які лишає геном. Писемність прийшла до нас досить пізно (95 % мовної історії людства — безписемні). Тим-то через брак даних гіпотеза моногенезу мов поки що не має надійних доказів. Утім, на сьогодні вона видається значно більш імовірною, ніж альтернативна їй гіпотеза мовного полігенезу.

Мови зазнають безперервних змін: тільки за тисячу років діалекти однієї мови втрачають стільки спільних рис і розходяться настільки, що перетворюються на відрубні, взаємно незрозумілі мови. Той же безконечно довгий період, що відділяє нас від часу існування гіпотетичної прамови людства, начисто постирав будь-які риси, що їх можна було б простежити крізь товщу цих тисячоліть (тим більше, що й найдосконаліші методи мовної реконструкції не сягають глибше, ніж 8–10 тис. років). Звідси здається очевидним: нині на Землі немає жодної мови, яка могла б виявитися прямим нащадком першомови. Жодна сучасна мова не підкаже нам, як розмовляли «Адам і Єва». Від початкового мовного стану, по суті, нічого не лишилося.

І все ж із заперечною відповіддю на поставлені запитання поспішати не варто. Сучасні здобутки лінгвістичної компаративістики та популяційної генетики дають, якщо не відповідь, то принаймні матеріал для роздумів і припущень.

Лінгвістів, здатних доказово мислити в масштабах глобальних мовно-генетичних зв'язків, у всьому світі буквально одиниці. В Україні чи не єдиним таким лінгвістом був академік О. С. Мельничук. В одній з останніх своїх статей він показав наявність звукових варіантів того самого кореня (**kt*- «бити, різати») в мовах майже всіх сімей, що з великою ймовірністю свідчить про їхню споконвічну віддалено-глибинну спорідненість, а отже, й про факт моногенезу [Мельничук]⁹.

Єдиною сім'єю, у мовах якої О. С. Мельничукові не вдалося виявити рефлексів цього кореня, стала койсанська (палеоафриканська). Будова кореня тут виявилася значно архаїчнішою. Учений безспідставно припустив, що це могло статися через те, що койсанська гілка виділилася з первісної прамови найпершою. Іншими словами, найдавнішим актом дивергенції першомови було її розщеплення на гілку ностратичних¹⁰ і гілку койсанських

⁹ При цьому вчений застосовував не традиційні етимологічні методи, що спираються на фонетичні закони та семантичні закономірності (ці методи він уважав прийнятними лише для мов відносно пізнього часу), а власно розроблені принципи зіставлень звуків і їхніх варіацій у мовах найдавніших часів. Оскільки зважений науковий підхід вимагає порівнювати когнати не одного, а щонайменше десятків коренів, О. С. Мельничук планував зробити це в монографії, над якою працював останні роки життя. На жаль, завершити її завадила смерть автора.

¹⁰ Виходячи зі своєї концепції, О. С. Мельничук поширив це означення на всі відомі мови світу, крім койсанських.

мов. Носії першої гілки згодом помандрували на північ і врешті-решт заселили інші частини Африки та всі інші континенти. Носії ж другої — осіли в Південній Африці, ставши предками її нинішнього корінного населення (бушменів і готтентотів).

Недавні генетичні дослідження підтвердили, що койсанські народи справді є найдавнішим відгалуженням *Homo sapiens sapiens*: їхні предки відділилися 100–150 тис. років тому, ще до того, як почалися міграції в Євразію¹¹. Було також доведено, що надалі койсанські племена мало контактували з іншими африканськими племенами (генетичний кластер койсан зазнав найменше змішувань) і що генетична різноманітність поміж сучасних койсан вища, ніж між європейцями та азіатами разом узятими (чим довше популяція існує відособлено, тим більше в ній нагромаджується генетичних варіацій).

Генетично ізольованою цілком очікувано виявилася й сама сім'я койсанських мов. Досі не знайдено доказів її спорідненості з трьома іншими сім'ями африканських мов (нігери-конголезькою, ніло-сахарською, афразійською). Ба більше, навіть між самими койсанськими мовами спорідненість очевидна далеко не завжди. Деякі койсанологи припускають, що це не одна, а кілька незалежних сімей. Ще деякі кваліфікують койсанську сім'ю не як генетичну спільність, а як «типологічний конгломерат» стародавніх мов, що вижили в глухій ізоляції.

Структурно койсанські мови різко відмінні від мов Європи, Азії, Америки. Клацальні звуки, про які вже йшлося, у статусі фонем ніде у світі не зафіксовані. Звісно, ці звуки могли виникнути й пізніше, уже після розселення, як власне койсанська локальна інновація. Та все ж імовірніше, що вони — прослідок первісної людської артикуляції, який у ностратичній гілці редукувався до звичайних вибухових приголосних. Навіть без урахування кліксів койсанські мови мають один з найбільших інвентарів приголосних, вимова яких навантажує артикуляційний апарат куди більше, ніж звуки будь-якої іншої мови: «<...> За ступенем зубодробильності свого фонетичного устрою ці мови, напевно, абсолютні рекордсмени в масштабах планети» [Старостин : 419].

Що ж до системи вокалізму, то в окремих койсанських мовах вона досі існує в бідному, фонологічно нечленованому стані: голосні артикулюються нечітко, редуковано й варіюються настільки, що те саме слово може довільно вимовлятися з різними голосними. Нагадаємо, що саме такий стан вокалізму відтворюється й для прамов. У коренях ранньої індоєвропейської основним і первинним був приголосний каркас, голосні ж усталилися пізніше як наслідок морфологічних та позиційних чергувань. У гіпотетичній ностратичній прамові також реконструюють відносно стійкий приголосний каркас і дуже обмежений вокалізм.

Об'єднані в одну сім'ю на основі кліксів, койсанські мови не дуже схожі між собою граматично. Широка варіативність форм лишає враження «морфологічної розмитості». Брак якісних описів не дає змоги точно схарактеризувати їхній граматичний лад. Словництво відображує переважно реалії доаграрного світу, побут збирачів-мисливців (деталізовані назви рослин, тва-

¹¹ За останніми даними, розбіжність між предками койсанів і рештою сучасного людства могла статися ще раніше — 260–350 тис. років тому [Schlebusch].

рин, їхніх слідів, напрямів вітру, типів ґрунту тощо). Питомих абстрактних слів зовсім немає. Лексика етимологічно затемнена навіть у межах сім'ї.

Генетична відрубність носіїв, нетипова фонетика, брак споріднених зв'язків з іншими мовами Африки — усе свідчить про неймовірну прадавність койсанських мов. Не всі вони дожили до наших днів: з понад 100 мов, що існували до нашестя в їхній ареал народів банту та колонізаторів з Європи, нині лишилося не більше 25. Найкраще збереглися ті, чиї носії були витіснені на Схід Африки — у посушливі пустелі Калахарі та Наміб. Цей природний заповідник тривало оберігав койсанські мови від зовнішніх впливів, сприяючи консервації споконвічних рис. А вони, ці риси, можуть бути дуже схожими на ті, що їх мала гіпотетична прामова до масштабного розселення неоантропів з Африки. Ось чому койсанські мови по праву належать до найбільш унікальних у світі. Їхнє подальше досліджування, слід сподіватися, дасть нам повніші уявлення про початки мовної історії людства.

На інших континентах також трапляються генетично відособлені, а отже, й історично унікальні мови. Якщо в межах сім'ї певна гілка, група чи підгрупа складається лише з однієї мови, це означає, що всі близькоспоріднені їй мови вже позгасали й нині вона є останньою живою представницею цього, колись більшого, угруповання.

Так, албанська сьогодні класифікується як єдина мова албанської групи індоєвропейської сім'ї. Походження точно не з'ясоване, однак на підставі власних назв і фонетичної реконструкції припускають її спорідненість з котримись зі зниклих палеобалканських мов: іллірійською та месапською або з фракійською та дакійською. У такому разі албанську можна вважати за єдину незгаслу представницю іллірійської або фрако-дакійської груп індоєвропейської сім'ї.

Осетинська та ягнобська мови — єдині представниці північно-східної підгрупи в складі східноіранської гілки іранських мов. При цьому осетинська є єдиним вцілілим нащадком мертвих скіфо-сарматських мов, які, нагадаємо, були поширені на теренах сучасної України впродовж майже тисячі років (VII ст. до н. е. — VII ст. н. е.). Ягнобська, одна з найархаїчніших іранських мов, що дивом збереглася в горах Таджикистану, є тепер єдиним прямим продовженням легендарної согдійської мови (V ст. до н. е. — XI ст. н. е.), що виконувала торговельно-міжнародні функції вздовж Великого шовкового шляху.

Наведемо ще кілька прикладів ізолюваних мов у межах своєї групи або сім'ї.

Чуваська мова — остання жива представниця болгарської (огурської) підгрупи тюркської групи в складі алтайської сім'ї мов. Усі інші члени цієї підгрупи (давніоаварська, хазарська, болгарська, гунська) за багато століть повідмирили. У VII–X ст. хазарська та болгарська мови були поширені на теренах степової України. Носії болгарської мігрували далі на Балкани, де взяли участь в етногенезі болгар, давши цьому слов'янському народові власний етнізм.

Ненецька — єдина жива мова північної підгрупи, а селькупська — єдина жива мова південної підгрупи самодійської групи уральської сім'ї.

Ітельменська — єдина жива мова у своїй групі в складі чукотсько-камчатської сім'ї. Прикметна ще й тим, що на відміну від усіх інших мов цієї сім'ї не знає інкорпорації (яка, однак, могла існувати в минулому).

Алеутська — єдина жива мова в складі однойменної групи, що належить до ескімосько-алеутської сім'ї мов.

Іврит — єдина жива мова ханаанської групи семітської сім'ї. Решта ханаанських мов (фінікійська, моавітська, аммонітська, пунічна тощо) згасли ще в античну добу.

На відміну від живих північної (шведська, норвезька, данська) та західної (англійська, німецька) гілок германської групи мов її східна гілка давно й повністю «зачахла». Жодна з мов, які до неї належали (вандальська, гепідська, герульська, бургундська, готська тощо), не збереглася. Щоправда, остання встигла отримати відносно непогану писемну фіксацію (пам'ятки IV–VI ст., зокрема переклад Біблії). Сьогодні це робить готську мову єдиним, хоч і вимерлим, представником своєї підгрупи, а ще — цінним джерелом для відтворення германської прамови¹².

Аналогічну роль відіграють тепер ще дві згаслі індоєвропейські мови — латинська та пруська. Перша лишається для нас чи не єдиною засвідченою в пам'ятках представницею італійської групи¹³, друга — єдиною писемно зафіксованою представницею західної гілки балтійської групи. Обидві мови дають незамінний фактаж для порівняльно-історичного вивчення своїх груп.

Ще більш ізольованими видаються мови, які також самостійно утворюють нині окрему групу, але навіть зниклих «сестер» у межах свого таксона ніколи не мали. Такі мови — наче самотні гілки на великому мовному дереві.

Ізольовану групу індоєвропейської сім'ї становить, наприклад, грецька мова. За доби античності вона аж ніяк не була монолітною, а розпадалася на численні наріччя: дорійське, ахейське, еолійське, аркадське, аттичне, іонійське тощо. З власними літературними традиціями, не завжди взаємозрозумілі, деякі територіально віддалені — усі вони були досить строкаті й різнорідні. І якби дивергентні тенденції взяли гору, цілком можливо, розвинулися б в окремішні мови. Проте спільне лексичне ядро, єдина граматична основа, той самий алфавіт і та сама писемність, а головне — постання й тривале існування наддіалектного койне в усній та писемній формах (IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.) дали змогу втримати цілісність мови. Замість розпаду відбувся зворотний процес — злиття діалектів у спільну мову на аттичній та іонійській основі. При цьому об'єднавчу роль відіграли й позамовні чинники (етнічні, культурні, військово-політичні). У підсумку кілька окремішніх грецьких мов так і не виникли. У своїй групі грецька мова лишилася наодинці.

Єдиною мовою своєї групи в межах індоєвропейської сім'ї є і вірменська мова. На сьогодні не виявлено жодних достеменних відомостей про те, чи мала вона колись близьких родичок. Гіпотези, що зближують вірменську то з однією, то з другою мовою, загальної підтримки не знаходять. Найімовірніше, носії правірменської мови прибули з Північного Заходу (VII ст. до н. е.) й асимілювали місцеві неіндоєвропейські племена (урартців, хуритів тощо). Генетичну ізоляцію мови зумовила, вочевидь, ізоляція географічна: Вірменське нагір'я має такий рельєф, що ускладнював мігра-

¹² Доречно згадати, що готська була єдиною германською мовою, поширеною на теренах стародавньої України, а саме в північному Причорномор'ї (III–IV ст. н. е.). У Криму різновид готської мови міг існувати до XVII ст.

¹³ Хоч від інших італійських мов (оскійської, умбрійської, фаліскійської тощо) також збереглися короткі написи й уривки текстів, їхній загальний обсяг незрівнянно менший за той, що його лишила латина.

ції людей, сприяючи натомість формуванню однієї нації та однієї мови. Дивергентні процеси, крім того, стримувалися відносно ранньою появою писемності, політичною та культурно-релігійною згуртованістю вірменського народу.

Нарешті, абсолютно унікальна ситуація, коли одна жива мова лишається не просто від гілки чи групи, а від цілої сім'ї. Чи не єдиний такий випадок, відомий у наші дні, — кетська мова, що представляє єнісейську сім'ю. Решта єнісейських мов (ассанська, коттська, аринська, пумпокольська, югська) під тиском спершу хакаської, а із XVII ст. і російської мов назавжди згасла. Власне, і сама кетська нині на грані зникнення. Натепер її знають всього-на-всього півтори сотні немолодих кетів, і то лише 20–30 розмовляють нею вільно. Єдина втіха — лінгвісти встигли цю мову відносно непогано задокументувати. Це тим більш важливо, коли зважити, що єнісейська сім'я не виявляє прямої спорідненості з іншими мовами Євразії (дискутуються гіпотези, що пов'язують її із сім'єю на-дене або із сино-тибетською сім'єю). Кетська мова, серед іншого, вражає дослідників надскладною системою дієслова з розмаїттям словоформ і типів відмінювання.

Мови, які є останніми чи єдиними представниками своїх гілок або сімей, крім того що рідкісні, украй важливі для порівняльно-історичних студій. Кожна зберігає архаїчні риси, назавжди втрачені у вимерлих мовах тієї ж групи. Ці риси дають ключ для реконструкції прадавніх мовних станів, які складно чи навіть неможливо відтворити за іншими джерелами. Без таких мов ми мали б куди менше даних для аналізу еволюції відповідних мовних груп, для розуміння всієї картини мовного розмаїття. Деякі з ізольованих мов засвідчують дивовижну життєстійкість, здатність нормально функціонувати впродовж тисячоліть. Та більшість, на жаль, виявляються вразливими, зокрема й тому, що не мають близькоспоріднених мов, які могли б підтримати їхню життєздатність. І коли вмирає така мова, всихає ціла гілка мовної сім'ї.

Грецька та вірменська мови, хоча й ізольовані в межах індоевропейської сім'ї, проте не є цілковитими ізолятами, адже їхня належність до цієї сім'ї безсумнівно доведена. Мови ж, про які йтиметься далі, унікальні тим, що взагалі не входять до жодної сім'ї: це абсолютні генетичні ізоляти без жодної доведеної спорідненості. Безперечно, у далекому минулому вони також мали родичок, входили до якихось мовних груп і сімей. Проте історія розпорядилася так, що ці родички або вимерли ще до того, як їх встигли зафіксувати, або розчинилися до останку в суміжних мовах, або змінилися за кілька тисячоліть до невпізнання. І сьогодні незрозуміло, до якої саме сім'ї ці мови-сироти могли б належати. Їхній родовід — таємниця за сімома печатками.

Ми вже мали нагоду згадати шумерську як найпершу з відомих в історії людства писемних мов. Хоч до нас дійшли створені нею клинописні тексти, вони не дають змоги простежити генетичні зв'язки цієї мови. Інші мови Стародавнього Межірччя (аккадська, вавилонська, асирійська) з очевидністю належать до семітської сім'ї, але шумерська з ними ніяк не споріднена. Шумерознавці намагалися довести її спорідненість з дравідійськими, уральськими, кавказькими мовами, та безуспішно. Жодна гіпотеза переконливо не обґрунтована. Разом із шумерською статус ізоляту поділяють й інші давно згаслі мови Близького Сходу: хуритська, хатська (існували до X ст. до н. е.), еламська (вимерла в IV ст. до н. е.).

За єдину генетично ізольовану мову в Європі вважають баскійську: вона не виявляє ознак спорідненості ні з романськими, ні з кельтськими, ні з жод-

ними іншими мовами індоєвропейської сім'ї. Натомість з'являється дедалі більше доказів на користь того, що це єдиний дивом збережений релікт з числа доіндоєвропейських мов Європи.

Археологічні, антропологічні та генетичні розвідки чітко показують, що доісторична Європа заселялася трьома основними хвилями. Перша: палеолітичні мисливці-збирачі з Близького Сходу, перші *Homo sapiens* (≈ 45 тис. років до н. е.). Друга: неолітичні землероби-скотарі з Анатолії, що принесли сільське господарство (≈ 7 тис. років до н. е.). Третя: кочовики з Північного Причорномор'я, носії індоєвропейських мов ($\approx 3,5$ тис. років до н. е.).

Мови переселенців першої хвилі назавжди втрачено, ніяких відомостей про них ми не маємо. Мови другої хвилі також повимирали, проте на підставі уривчастих свідчень (окремі написи, субстратні слова, гідроніми, ороніми) припускають, що до них могли належати доіндоєвропейські мови Східного Середземномор'я (пеласгійська, кіпро-мінойська, етеокритська), дороманські мови Італії (етруська, ретська, сиканська) та Піренейського півострова (іберійська, тартессійська, аквітанська). До останньої підгрупи, найімовірніше, належить і баскійська. Вона може бути або спорідненою з вимерлою аквітанською, або продовжувати якусь іншу доіндоєвропейську мову, або входити до ширшої сім'ї разом з північнокавказькими, особливо картвельськими мовами (остання гіпотеза базується на лексичних і граматичних подібностях).

Після пришествя в Європу індоєвропейців усі мовні спільноти другої хвилі були доценту асимільовані. І тільки баскам, цьому маленькому народові, удалося встояти перед потужним чужомовним тиском (кельтським, латинським, романським) і донести рідну мову крізь тисячоліття до наших днів. Сьогодні баски є, без сумніву, найдавнішими жителями Європи, а мова їхня — єдина жива нитка, що сполучає нас із доіндоєвропейським мовним світом континенту.

Японська та корейська мови — найбільші та найвідоміші ізоляти (не лише в Азії, а й у світі). Попри безліч спроб розкрити їхню генетичну належність, жодна гіпотеза переконливо не доведена. Оскільки граматична будова обох мов виявляє певну подібність, імовірно, вони глибинно споріднені між собою. На підставі лексичних паралелей японську та корейську в статусі окремих гілок згодом приписують до алтайської макросім'ї, куди входять також тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські мови. Щоправда, на думку опонентів, згадані паралелі випливають не з генетичної спорідненості, а з культурних контактів прадавніх часів.

Менш відомі, та не менш унікальні ще дві ізольовані азійські мови — нівхська та бурушаскі. Першою розмовляє малочисельний народ нівхи, корінні жителі Нижнього Приамур'я та Північного Сахаліну. Спроби представити її як відгалуження тунгусо-маньчжурських мов не надто переконливі через брак регулярних звукових відповідностей. За іншою версією, нівхська (разом з чукотсько-камчатськими, юкагирською, айнською та іншими мовами) належить до ширшої групи палеосибірських мов. Це не так генетичне, як умовне географічне угруповання залишків тих мов, що побутували в Східному Сибіру та на Далекому Сході ще до експансії сюди носіїв тунгусо-маньчжурських і тюркських мов (≈ 1 тис. до н. е.). Отже, постання нівхської мови припадає на більш ранній період: її носії могли з'явитися в цих краях ще в неоліті, з найпершими хвилями *Homo sapiens* ($\approx VII$ тис. до н. е.). Цікаво, що нівхська на Далекому Сході — це своєрідний аналог баскійської

в Західній Європі. Парадоксальним чином на протилежних кінцях Євразії збереглися з найглибших доісторичних часів дві реліктові, генетично загадкові мови.

Мова бурушаскі поширена на півночі Пакистану у високогірних анклавах поблизу Гімалаїв. Вона ніяк не споріднена ні з індоіранськими мовами, що переважають у цьому регіоні, ні з тюркськими, ні з дравідійськими, ні із сино-тибетськими. Бурушаскі серед них — як «чужорідне вкраплення». Імовірно, вона сформувалася в добу пізнього неоліту або бронзи (не пізніше III тис. до н. е.), коли ці краї ще не були заселені носіями індоарійських мов (II тис. до н. е.). Серед архаїчних рис бурушаскі: чотири іменні класи (чоловіки; жінки; тварини та раховані предмети; абстрактні поняття, рідини та нераховані предмети), понад пів сотні суфіксів множини іменника, двадцяткова система числення, ергативний лад, великий шар самотульної лексики. Завдяки гірській ізоляції носіям мови вдалось уникнути індоєвропейської чи тюркської асиміляції та зберегти живий відгомін доісторичних мовних епох.

Мови автохтонного населення Андаманських островів (архіпелаг в Індійському океані за 300 км від М'янми) не вписуються в жодну історичну схему. Вони наче навмисне вирішили здивувати типологів і всіх, хто цікавиться рідкісними явищами в мовах світу.

Ці мови умовно об'єднують у невелику андаманську сім'ю, яка, подібно до єнісейської, не споріднена з жодною іншою сім'єю. Таке групування скоріше ареально-типологічне, ніж генетичне, адже в лексичі та граматиці андаманські мови досить строкаті й самі можуть виявитись ізолятами, що автономно розвинулися на сусідніх островах¹⁴. Окремі дослідники розподіляють їх на дві неспоріднені сім'ї — північну та південну. Мови першої групи майже повністю загасали в XIX–XX ст. З мов другої досі живі джарава та онге. Загалом андаманські мови налічують нині близько 400 носіїв.

Більше світла на походження цих мов удалось пролити завдяки методам генетики. Відкрилася приголомшлива картина: андаманці оселилися на цих островах 30–50 тис. років тому. Очевидно, це нащадки однієї з найперших хвиль мігрантів, які 65–70 тис. років тому вирушили зі Східної Африки й помандрували узбережжям Південної Азії (через Аравійський півострів, Близький Схід, південь Індії, Індокитай, Індонезію), досягнувши врешті-решт Австралії. Фактично Андаманські острови стали свого роду зупинкою на шляху заселення людиною Південно-Східної Азії.

Ми звикли вважати, що в історії кожної мови завжди можна віднайти зміни, зумовлені впливами інших мов, що у світі немає генетично чистих мов, які розвивалися б цілком відособлено від сусідок. Андаманські є винятком. Упродовж багатьох тисячоліть їхні носії були повністю відрізані від материкової Азії, їх не торкнулося жодне велике переселення народів. Відповідно й мови їхні існували незалежно від будь-яких інших сімей (австронезійської, дравідійської, індоєвропейської). До XIX ст. андаманські мови не знали ніяких впливів — ні лексичних, ні граматичних, ні фонетичних. Не можна сказати, що ці мови зовсім не змінювалися. Природна внутрішня еволюція тривала, проте через ізоляцію її темп, напевно, був значно повільнішим.

¹⁴ Були спроби на підставі лексичних збігів пов'язати андаманські мови з іншими, наприклад, територіально віддаленими новогвінейськими (Дж. Грінберг) або з ізолюваною мовою кусунда в Непалі (М. Рулен). Однак ці та інші гіпотези широкої підтримки не здобули.

Серед прикметних структурних рис андаманських мов: аглютинативна морфологія з багатим інвентарем суфіксів і префіксів; система іменних класів, у якій ім'я отримує префікс залежно від того, з якою частиною тіла його пов'язують (за формою чи функцією); майже повна відсутність числівників (кількість передається словами зі значеннями «один», «два», «ще один», «ще кілька», «багато»); відсутність абстрактної лексики.

Осібні серед андаманських мов стоїть сентинельська мова. Її носії (до 150 осіб) мешкають на острові Сентинел, ведуть первісний спосіб життя й залишаються сьогодні чи не останнім повністю ізольованим племенем. Про сентинельців мало що відомо. Вони категорично відмовляються від будь-яких зносин із зовнішнім світом, вороже ставляться навіть до спроб наблизитися до них. Щоб захистити плем'я від хвороб, від яких воно не має імунітету, уряд Індії суворо заборонив контакти із сентинельцями, зокрема й для дослідників. Тож сентинельську мову можна вважати ізолятом не тільки в сенсі походження, а й у сенсі недоступності для лінгвістів. Це єдина у світі незадокументована жива мова. Можливо, вона не входить і до групи південноандаманських мов, а становить окремішню гілку. Сентинельська довше від будь-яких інших мов світу лишається поза контактами, і в цьому її безперечна унікальність.

Отже, андаманці є найдавнішими мешканцями Азії, а мови їхні дають уявлення про те, як могли розмовляти першопоселенці Індостану багато тисяч років тому. За збереженістю архаїчних рис ці мови стоять поряд з койсанськими. Фактично це мови «з іншого світу», вікно в глибоку праісторію людства, безцінне джерело для лінгвістичних студій. Їхнє збереження та глибше досліджування — насущне завдання світової науки.

Рідкісні та унікальні риси мов можуть виявлятися й у багатьох інших аспектах: відмирання та відродження, кількість і розподіленість носіїв, ареальне поширення, суспільний статус тощо. Наведемо по кілька характерних прикладів.

Найбільшою й найрозвиненішою зі згаслих мов по праву вважається латинська. У цій групі вона не знає собі рівних за територіальною поширеністю, демографічною потужністю, обсягом і тривалістю культурного впливу. У «золоту добу» Римської імперії (I–II ст. н. е.) нею розмовляло щонайменше 50 млн осіб на величезному ареалі, що охоплював Західну Європу, Балкани, Північну Африку, частину Близького Сходу. Хоч латина вже давно не є мовою живого спілкування, проте досі виконує писемні (біологія, медицина, фармакологія) та культові (католицька церква) функції. Крім того, це єдина у світі вимерла мова, наділена офіційним статусом (у Ватикані).

Ще одна рідкісна риса латини — вона продовжує існувати (хай і в дуже обмеженому стані) разом зі своїми «дочками» — романськими мовами. Власне, і сама романська група теж унікальна тим, що існує одночасно зі своєю «праматір'ю», адже жодні інші прамови, розпад яких дав початок групам індоєвропейських мов (праслов'янська, прагерманська, пракельтська, праіранська), до наших днів не дожили. Ще кілька випадків, коли «мова-дочка» співіснує пліч-о-пліч з «мовою-матір'ю»: їдиш і німецька, африкаанс і нідерландська, мальтійська й арабська. Якщо численні територіальні різновиди англійської мови, що нині зароджуються та функціонують у різних куточках світу («New Englishes»), колись у майбутньому еволюціонують в окремішні, самостійні мови, англійська так само співіснуватиме поряд зі своїми «дочками», які, своєю чергою, сформують сім'ю англійських мов.

Єдиний приклад доконаного мовного відродження являє нам іврит. Завдяки подвижництву ентузіастів він за неповне століття з напівзмертвілої книжно-літургійної мови перетворився на засіб живого спілкування мільйонів, здобув державний статус, став рідним для всіх наступних поколінь ізраїльтян. Доти випадків воскресіння згаслих мов історія не знала, це вважалося за щось неймовірне. Блискуче відродження івриту стало взірцем відновлення мови в усьому спектрі комунікативних функцій. Інші спроби цілеспрямовано відродити мертві мови (корнську, менську, прусську, лівську, маньчжурську тощо) не настільки успішні, бажаних результатів поки що не дали.

Мови, що слугують засобом спілкування між народами (на світовому рівні чи в межах багатонаціональних держав), крім носіїв як рідної (L1), завжди мають і багатьох тих, хто опанував її як другу (L2). Справді унікальні ті міжнародні та міжнаціональні мови, у яких показник L2 перевищує показник L1 у кілька разів. Нижче такі мови наводимо за зростанням диспропорції¹⁵ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення носіїв мов як першої та другої			
Мова	L1 (млн)	L2 (млн)	L2/L1
урду	78	168	2,1
індонезійська	75	177	2,3
англійська	390	1138	3,0
французька	74	238	3,2
суахілі	4	83	20,7
нігерійський піджин	5	116	23,2

Колишнім імперським міжнародним мовам притаманна ще одна досить нетипова диспропорція — у розподіленості носіїв L1 між первинним (A1) та вторинним (A2) ареалами. Виявляється, переважна більшість цих носіїв живе нині поза історичним центром своєї мови, зазвичай на інших континентах. Далі такі мови розташовано за зростанням частки носіїв на нових територіях (див. табл. 2).

Таблиця 2

Носії мови як рідної в первинному та вторинному ареалах			
Мова	Носії L1 (млн)		Частка носіїв A2 (%)
	A1	A2	
англійська	65	325	83
арабська	≈65	≈345	84
іспанська	47	437	90
португальська	10	240	96

¹⁵ Статистичні відомості про кількість носіїв L1 та L2 подано за 28-м виданням довідника мов світу «Етнолог» (2025) [Ethnologue].

У випадку з англійською та португальською центр мови вже, по суті, перемістився з Європи за океан. Американський варіант англійської та бразильський варіант португальської фактично ведуть перед у мовотворчій активності, адже саме там з'являється нині більшість нових слів і значень, лексико-семантичних і граматичних зсувів. Саме ці осередки визначають обличчя обох мов.

Поряд з великими міжнародними мовами слід згадати й невелику групу мов, яка також волею долі поширилася на два континенти. Ідеться про ескімосько-алеутську сім'ю, куди входять інuitські мови (Аляска, Канада, Гренландія), юпикські мови (Аляска, Сибір) та алеутська мова (Аляска, Алеутські острови). Якщо імперські мови перекинулися на інші континенти внаслідок колонізації, то мови згаданої сім'ї охопили величезні обшири від Сибіру до Гренландії завдяки звичайним міграціям, причому ще в доколумбові часи. Первісно сім'я сформувалася в південно-західній частині Аляски (II–I тис. до н. е.), згодом носії юйтської мови через Берингову протоку перебралися на Чукотку (IX–X ст. н. е.), а носії інuitських мов поступово заселили Північ Канади та Гренландію (X–XIII ст. н. е.). У результаті ескімосько-алеутська сім'я стала єдиною у світі сім'єю мов з автохтонним ареалом в Америці та Азії. А якщо зважити, що політично Гренландія як частина Данії перебуває в Європейській зоні, то тут може йтися навіть не про два, а про три континенти.

Зовсім інакше розподілені носії в тих випадках, коли мовні кордони цілком збігаються з державними. Ідеться про мови, що побутують у межах лише однієї країни й при цьому є рідними майже для всіх її громадян (понад 95 %). Така ситуація властива моноетнічним країнам, де історико-культурні, а більшою мірою географічні передумови сприяли розвитку тільки однієї мови. Зазвичай такі країни не знали в минулому ні масштабних колонізацій, ні масових міграцій, що могли б принести конкурентні мови з високим статусом. У Європі чи не єдиним прикладом такої мови є ісландська. Вона рідна практично для всіх громадян Ісландії, а вони, своєю чергою, єдині носії цієї мови у світі. Серед азійських мов зазначеним критеріям найбільше відповідає японська: її знає майже все населення Японії, тоді як за межами країни нею ніхто, крім діаспорян і професійних японістів, не володіє.

Прив'язаність до певної території, наявність більш-менш чітко окресленого ареалу, функціонування в межах однієї чи кількох держав — типові ознаки національних мов. На їхньому тлі яскраво вирізняються кілька «високодисперсних» мов, що з різних причин мають надзвичайно подрібнений, без єдиного центру ареал.

Їдиш сформувався в середовищі євреїв-ашкеназі й попервах утворював на теренах Центральної та Східної Європи діалектний континуум — не дуже чіткий, але більш-менш цілісний. Через масову еміграцію носіїв у США (кінець XIX — початок XX ст.) та головно внаслідок Голокосту (1939–1945) європейський ареал їдишу був тотально винищений. Нині мова існує виключно як діаспорна: реально нею послуговуються хіба що ортодоксальні хасидські громади в близько 30 країнах на чотирьох континентах.

Ніколи не мала територіального центру ромська мова. Проте, як неважко здогадатися, з іншої причини — через кочовий спосіб життя та значну розпорошеність носіїв. У ромів немає (і ніколи не було) власної держави, вони живуть малими етнічними групами в багатьох регіонах Європи, Західної Азії, Америки. Тож і мова їхня не має сталого, виразно окресленого ареалу.

У Європі, наприклад, виділяють чотири великі діалектні зони, що охоплюють по кілька країн, але не збігаються з їхніми кордонами. Загалом ромська мова слабко стандартизована, її говори та наріччя настільки різноманітні, що можуть доходити до стану взаємної незрозумілості.

Ще одна мова, не прив'язана до жодної конкретної території, — есперанто. Власне, вона й була задумана саме як планетарна — щоб народи з різних куточків світу могли безперешкодно спілкуватися на рівних. Нині спільноти есперантистів існують мало не в кожній країні, хоч найбільше їх у Євросоюзі. Уживають есперанто скрізь, але ніде вона не домінує. Часто посідає навіть маргінальні позиції, програючи конкуренцію англійській як провідній міжнародній мові.

На відміну від «безтериторіальних» мов пенджабі має свій чітко визначений ареал — східний Пакистан і південно-західна Індія. Унікальність її в тому, що це найбільша у світі (125 млн носіїв) етномова без державного статусу. Хоч у Пакистані вона найперша за поширеністю (рідна для 37 % населення), державною мовою там є урду (рідна для 7 %), офіційною — англійська. В Індії пенджабі має лише статус регіональної в штаті Пенджаб.

Ірландська, навпаки, де-юре наділена в Ірландії високим статусом першої державної, занесена до числа робочих мов Євросоюзу, проте де-факто виключена не лише з держуправління, а й з побуту ірландців, функціонує, по суті, як меншинна й навіть розцінюється як мова із серйозною загрозою зникнення.

Єдиною на сьогодні креольською мовою, що виконує державні функції, є ток-пісін. Це найпоширеніша мова в Папуа Нова Гвінея, посередниця для носіїв понад 800 різноманітних мов, які побутують у цій етнічно строкатій країні. Мова представлена в держуправлінні, судочинстві, початковій освіті, ЗМІ, навіть у парламенті (хоч і не так широко як англійська, що також є державною в країні). Спершу ток-пісін був лише піджином для торговельної взаємодії в регіоні, але зрештою еволюціонував до такого рівня, що став рідною мовою для 130 тис. громадян цієї країни.

Серед штучних також є лише одна мова, що передається з покоління в покоління. Це вже згадуване есперанто. Ідеться про дітей, чиї батьки, маючи різні рідні мови, у родині спілкуються між собою есперанто. Кількість вроджених есперантистів (*denaskaj esperantistoj*) у всьому світі оцінюється від кількох сотень до кількох тисяч. Найвідомішим серед них є Дж. Сорос — американський фінансист і меценат, що народився в сім'ї есперантиста.

Зроблений огляд дає підстави сформулювати деякі узагальнення та висновки, а також висловити низку посутніх міркувань.

1. Мови світу вражають надзвичайним розмаїттям, вияви якого бачимо на всіх структурних рівнях, у перебігу історичного розвитку мов та на етапі їх сучасного функціонування. Виникає це розмаїття завдяки рисам, що ними певна мова відрізняється від інших мов, а особливо — завдяки рідкісним та унікальним рисам. Ці останні на перший погляд можуть здатися чимсь незначним, неістотним, випадковим, якоюсь екзотикою, та насправді це природна, невід'ємна частина лінгвосфери, ключовий елемент мовної самобутності.

2. Якщо універсалії засвідчують те спільне, що об'єднує мови, формулюють ідеальну модель, усереднений еталон мови як такої, то унікалії, навпаки, показують нам те, чим різняться мови між собою, і головне — окреслюють межі можливостей мовної системи. Наприклад, зіставний аналіз фонетич-

них унікалій у мовах світу дає змогу краще побачити й глибше зрозуміти справжні масштаби та величезний потенціал артикуляційного апарату людини, який у жодній окремій мові чи навіть сім'ї мов не експлуатується на повну потужність.

3. Разом з тим мови порівняно рідко доводять ті чи інші свої властивості до якихось гранично високих, екстремальних меж (як-от пів сотні відмінків іменника чи сотня приголосних фонем). Значно частіше оригінальність кожної конкретної мови формують не так окремі унікальні риси, як нетиповий сплав типових рис. Ідеться, отже, про типологічні риси, що нарізно наявні в багатьох мовах, але саме в такій комбінації чи конфігурації трапляються лише в одній. Це, власне, і є та головна унікалія, що її можна виявити практично в будь-якій мові.

4. Спільне в мовах зумовлене передусім однаковим для всіх людей субстратом мовної здатності, що складається з двох компонентів — нейрофізіологічного (нервова система, зокрема півкулі головного мозку) та артикуляційно-акустичного (органи дихання, голосу, вимови, слухового сприйняття). Натомість усе відмінне, рідкісне, специфічне постає завдяки складній взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників існування мови. До них належать:

4.1. *Природне середовище.* Найбільше унікальних рис виникає через довготривалу територіальну ізоляцію мовної спільноти: на островах, у горах, інших важкодоступних регіонах. Клімат, ландшафт, інші умови довкілля також можуть впливати на появу унікалій у лексиці, фразеології, почасти в граматиці та вимові.

4.2. *Внутрішня еволюція.* Мова успадковує від прамови певні структурні риси, які з часом можуть стати рідкісними, якщо інші споріднені мови утратять їх. Тенденція до збереження системного балансу веде до спрощення чи ускладнення будови мови, завдяки чому вона починає ще більше відрізнятися від споріднених їй мов, де зміни можуть іти зовсім в інших напрямках.

4.3. *Мовні контакти.* Розвиваючись без надміру зовнішніх впливів, мова активізує внутрішні можливості, що формують своєрідність практично на всіх структурних рівнях. Інтенсивні ж запозичення, навпаки, притлумлюють самобутність мови, адже уподібнюють її до інших мов. Щоправда, важить і те, як саме мовці використовують «зовнішні поштовхи»: скажімо, при словотвірному калькуванні за творчого підходу з'являються цілком оригінальні лексичні одиниці. Субстратні впливи також можуть закріпити в мові якісь особливі риси, що при активній взаємодії з питомими рисами яскраво вирізнятимуть її в колі споріднених мов.

4.4. *Психологія та культура.* Мова віддзеркалює колективний світогляд, світовідчуття, світосприйняття, спосіб мислення та спосіб життя своїх носіїв. Чим більше унікального в матеріальній та духовній культурі певного народу, тим більше унікального закріплюється в його мові. При цьому істотну роль відіграє принцип вибірковості, коли в основу граматичної категорії, лексичної чи фразеологічної номінації кладеться певна ознака, що її мовці, виходячи зі своїх уявлень, розцінюють як важливу.

4.5. *Суспільство та мовна свідомість.* Індивідуальне обличчя мови нерідко визначає орієнтація її носіїв на плекання самобутності (пуризм), особливо діяльність письменників, просвітників, мовознавців з нормування та кодифікації літературної мови, коли вони прагнуть дистанціюватися від якоїсь іншої мови. Не останню роль відіграє й готовність мовної спільноти підтримати широким ужитком специфічні мовні одиниці.

5. Мову вважають за окремішню переважно на підставі її відмінностей від інших мов. Чим більше в мові відмінного, рідкісного, унікального, тим виразніше бачиться її відособленість. Історично кожна мова виділяється з прамови та віддаляється від своїх «сестер» саме шляхом набуття специфічних властивостей. Якщо мова століттями зростає на питомому ґрунті, якщо виробляє власну систему звукових, лексичних, граматичних одиниць, якщо постає в підсумку як природний витвір свого народу-носія, живе втілення його духовно-інтелектуальних сил, то вона тим самим доводить своє беззаперечне право на самостійний статус. «Якби слов'янські народи, — зауважував І. М. Дзюба, — не виробили кожен свою мову, може, вони вважали б кожен своєю якусь спільну загальнослов'янську. Але вони мають кожен власну. Свою мову — українську — має і український народ» [Дзюба : 801]. І хоч між спорідненими мовами завжди лишається чимало спільних рис, саме інакше, а не спільне, відмінне, а не подібне забезпечують мові її власне законне місце на лінгвістичній мапі світу.

6. Завдяки рідкісним, унікальним рисам національні мови не просто здобувають окремішний статус, а й разом витворюють строкату картину мовного розмаїття. Саме явище розмаїття К. М. Тищенко вважав за вічне багатство людства, його невивігнуту сутність і закляття. Кожного лінгвіста він закликав ставитися до розмаїття мов «як до непереборної історичної даності на невизначено довгий час, яку вистачить вивчати і йому, і всім наступним поколінням учених» [Тищенко 2007 : 34]. Ще раніше безсумнівно корисність мовного різноманіття О. О. Потебня вбачав у тому, що воно «<...> не усуваючи можливості взаємного розуміння, дає різнобічність загальнолюдській думці» [Потебня : 9]. Мовна самотність, за оцінкою культуролога М. В. Гончаренка, виступає органічною частиною, навіть ядром культурної самотності: «Національна специфіка і змістова своєрідність культури — явище дуже складне і сфокусоване не лише в мові, хоча саме мова, можливо, найповніше і найяскравіше це засвідчує» [Гончаренко : 7]. Отже, мовне розмаїття — хай і не єдина, та все ж ключова умова культурного розмаїття людства. Плекаючи самотність мови, народ тим самим плекає самотність і всієї своєї культури.

7. Роль рідкісних та унікальних рис не завжди першорядна в повсякденній комунікації, проте різко зростає при виконанні мовою етносимволічної функції, коли вона (мова) виступає знаковим уособленням народу, слугує його «культурним прапором», «фортецею ідентичності». Фактично всі національно-специфічні елементи мови працюють на цю функцію. І якщо самотні мовні явища — підстава існування мови, то самотня мова — підстава існування нації. Влучно цю думку виказав Й.-Г. Фіхте: «Скрізь, де трапляється особлива мова, є й особливий народ, який має право самостійно влаштовувати свої справи й керувати собою» [Фіхте : 282]. Це саме, до речі, засвідчує й омонімія або синкретизм значень «мова» і «народ» у давніх мовах (пор. д.-грец. γλῶσσα, с.-лат. *lingua*, ст.-сл. *языкъ*). Національна мова — це завжди мова не просто спільноти, а саме національної спільноти. Спільна мова гуртує народ і водночас незримим кордоном відділяє його від інших народів. Не випадково етнічний та мовний принципи групування людства майже завжди збігаються¹⁶. Не маючи достатньої кількості самотніх рис,

¹⁶ Ситуації «один народ — дві мови» та «два народи — одна мова», хоч і не такі рідкісні, але, як показує історія, завжди тимчасові. Це проміжний етап етномовного

мова не зможе належно виконувати етносимволічної функції, бо в такому разі її носії мало чим відрізнятимуться від носіїв інших мов. І тоді загарбницьки налаштовані сусіди матимуть усі підстави заявити: «Ми з вами говоримо однією мовою — ми один народ!». Словами «самостійно влаштовувати свої справи й керувати собою» Й.-Г. Фіхте чітко вказує: окремішня мова дає народові законне право на власну державність. Усебічно розвинена національна мова прямо засвідчує готовність нації до створення суверенної, незалежної держави.

Сказане можна підсумувати в причинно-наслідковому ланцюгу: унікальні мовні риси → мовна самотність → культурна самотність → національна самотність → підстава існування нації → право на власну державність.

8. Рідкісні та унікальні риси кидають виклик усталеним науковим поглядам, допомагають уточнювати типологічні моделі, часто спонукають до перегляду теоретичних засад як окремих галузей лінгвістики, так і науки про мову загалом. Крім власне типології, ці риси становлять інтерес і для інших напрямів мовознавства.

8.1. *Еколінгвістика*. Вивчення та популяризація рідкісних, унікальних рис сприяє їх збереженню й до певної міри зміцнює життєстійкість мови, підтримуючи мовне розмаїття світу в цілому. Лінгвісти виявляють фонетичні, граматичні, лексичні особливості мови, заносять їх у корпуси, ретельно фіксують у словниках і граматиках — тим самим мова надійно зберігається як предмет досліджень. І якщо невдовзі вона зовсім згасне, ці матеріали зможуть послужити основою для програм з її відтворення та відродження. Засоби штучного інтелекту дають у цьому плані просто фантастичні можливості — аж до побудови нових речень, діалогів, текстів, що відповідають нормам цих мов. Цінність рідкісних мовних рис стає зрозумілою не тільки для вчених, а й для всіх, хто хоче зберегти або відродити мову.

8.2. *Етнолінгвістика*. Чимало самотніх одиниць трапляється серед лексики та фразеології, які відображають світ традиційних національно-культурних реалій (предмети побуту, одяг, житло, страви, знаряддя праці, ремесла, транспорт; народне мистецтво, свята, ритуали, ігри; міфологічні персонажі, релігійні уявлення; природні явища, флора, фауна тощо). Певні слова, вислови, навіть окремі звуки деколи сягають рівня культурних символів. Рідкісні явища словотворення, морфології, синтаксису виявляють особливості світогляду та колективного мислення носіїв відповідної мови.

Важливо не забувати, що якщо раніше етнолінгвістично специфічні слова та вислови «ховалися» в селі, в гаю, на полі, то нині вони широко творяться в містах, передаючи реалії із сучасних сфер життя: міської культури та субкультури (назви нового в попмузиці, кіно, спорті, кулінарії, торгівлі, туризмі, рекламі тощо), цифрового середовища (жарти, меми, скорочення, каламбури, гумористичні новотвори, фонетичні та орфографічні ігри), науково-технічної сфери (власні терміни на позначення винаходів, інновацій), суспільно-політичного життя (лексика та фразеологія ідеологій, течій, рухів, реформ, протестів). Весь цей матеріал дає етнолінгвістові цінні відомості

процесу, який у випадку асиміляції рано чи пізно завершується ситуацією «один народ — одна мова», а у випадку розходження — ситуацією «два народи — дві мови».

про те, на що мовці — носії сучасної культури звертають увагу, чим живуть, над чим замислюються, що їх найбільше цікавить, турбує, зворушує.

8.3. *Соціолінгвістика*. Рідкісні та унікальні одиниці нерідко вживають з метою свідомо віддалити свою мову від інших мов (близькоспоріднених чи колишніх імперських) та в ролі символів групової самосвідомості, коли ці одиниці виступають як знаки певної етнічної чи ідеологічної належності, стаючи своєрідними маркерами «своїх». Нормувальники та кодифікатори часто опиняються перед дилемою: чи закріплювати ці одиниці в літературній мові, сприяючи збереженню її самобутнього обличчя, чи віддавати натомість перевагу відповідникам, що наявні й в інших мовах. Якщо за часів мовно-національної асиміляції ці одиниці нерідко таврують як вияви «сільського», «відсталого», «безграмотного» мовлення, то на етапі мовно-національного відродження вони, навпаки, постають як своєрідні символи, що викликають гордість за мову, підвищують її цінність і статус в очах носіїв. Усвідомлення унікальності мови стає потужним стимулом для її збереження та частішого вжитку.

8.4. *Лінгводидактика*. При розробці навчальних програм і методик унікальним елементам мови важливо приділяти особливу увагу. Ці елементи варто цілеспрямовано впроваджувати в навчальні матеріали, щоб учні не лише запам'ятовували їх, а й природно використовували в живому мовленні. Самобутні одиниці, не засвоєні новими поколіннями, назавжди зникають з мови. Унікальні слова, фразеологізми, синтаксичні звороти можуть зацікавити учнів як «родзинки» мови, як елементи культурно-національної самобутності.

При опануванні мови як іноземної учневі доводиться долати зрозумілі труднощі, якщо відповідників цих елементів зовсім немає в його рідній мові. Особливо це стосується фонетичних, морфологічних, синтаксичних відмінностей. Методика викладання таких елементів іншомовцям має передбачати спеціальні методи пояснення та тренування. Разом з тим вивчення унікальних елементів, як і іноземної мови взагалі, здатне значно розширити пізнавальні обрії, розвинути гнучкість у сприйнятті мовних структур, навчити розмаїтіше викладати думки.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабаєв К. В. Введение в африканское языкознание. Москва : Ленанд, 2018. 504 с.
- Бас-Кононенко О. В. Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників). *Україн. мова*. 2019. № 1. С. 104–118.
- Германские языки. Кельтские языки. Москва : Academia, 2000. 472 с.
- Гончаренко М. В. Культура і нація. *Культура українського народу*. Київ : Либідь, 1994. С. 5–21.
- Даниленко Л. І. Чеська мова. Київ : Довіра, 2007. 542 с.
- Дзюба І. М. З криниці літ : в 3 т. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 2.
- Дравидийские языки. Москва : Academia, 2013. 584 с.
- Емельянович В. М. Уласнабеларуская лексіка. *Беларуская мова : энцыклапедыя* / А. Я. Міхневич (ред.). Мінск : БелЭн, 1994. С. 573–574.
- Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / А. С. Мельничук (ред.). Киев : Наук. думка, 1986. 284 с.
- Кавказские языки. Москва : Индрик, 1999. 480 с.
- Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства. Київ : Академія, 2006. 424 с.
- Лесюк М. П. Мовна стихія сучасного галицького села. *Етнос. Соціум. Культура*:

- регіональний аспект. Київ; Івано-Франківськ, 2006. С. 115–183.
- Лингвистический энциклопедический словарь / В. Н. Ярцева (гл. ред.). Москва : Сов. энцикл., 1990. 685 с.
- Матвійас І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.
- Матезиус В. О лингвистической характерологии (на материале современного английского языка). *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : Прогресс, 1989. Вып. 25. С. 18–26.
- Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира. *Вопр. языкознания*. 1991. № 2. С. 27–42; № 3. С. 46–65.
- Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. Москва : Индрик, 1997. 407 с.
- Основы африканского языкознания. Именные категории / В. А. Виноградов (ред.). Москва : Наука, 1987. 254 с.
- Палеоазиатские языки. Москва : Индрик, 1997. 230 с.
- Півторак Г. П. Українська мова. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-68157> (дата звернення: 18.02.2025).
- Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наук. думка, 1993. 199 с.
- Плунгян В. А. Общая морфология. Введение в проблематику. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 384 с.
- Потебня А. А. Мысль и язык. Харьков : Гос. изд-во Украины, 1926. 235 с.
- Романские языки. Москва : Academia, 2001. 720 с.
- Селігей П. О. Українська мова в 2222 році. Вступ до лінгвофутурології. Київ : Академперіодика, 2023. 452 с.
- Семчинський С. В. Який зміст у словосполученні «молдавська мова»? *Мовознавство*. 1999. № 6. С. 22–25.
- Славянские языки. Москва : Academia, 2017. 670 с.
- Старостин Г. С. К истокам языкового разнообразия. Десять бесед о сравнительно-историческом языкознании. Москва : Дело, 2016. 584 с.
- Тищенко К. М. Всеслов'янськість мови українців. *Укр. тиждень*. 2012. № 39. С. 22–64.
- Тищенко К. М. Основы мовознавства. Системний підручник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. 308 с.
- Тоцька Н. І. Засоби милозвучності української мови. *Укр. мовознавство*. 2000. Вип. 22. С. 3–9.
- Тюркские языки. Москва : Индрик, 1997. 524 с.
- Уральские языки. Москва : Наука, 1993. 396 с.
- Фихте И. Г. Речи к немецкой нации. Санкт-Петербург : Наука, 2009. 449 с.
- Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2003. 157 с.
- Языки Российской Федерации и соседних государств : энциклопедия : в 3 т. Москва : Индрик, 2001–2003.
- Aikhenvald A. Y. Classifiers: A Typology of Noun Categorization Devices. New York : Oxford University Press, 2000. 535 p.
- Atlas des langues du monde / R. Breton (ed.). Paris : Autrement, 2003. 80 p.
- Barnes J. Classifiers in Tuyuca. *Amazonian linguistics. Studies in lowland South American languages*. D. L. Payne (ed.). Austin : University of Texas Press, 1990. P. 273–292.
- Campbell G. L., King G. Compendium of the World's Languages. London ; New York : Routledge, 2013. 1966 p.
- Concise Encyclopedia of Languages of the World / E. K. Brown, S. Ogilvie (ed.). Amsterdam : Elsevier, 2009. 1283 p.
- Dryer M. S. Order of Subject, Object and Verb. *The World Atlas of Language Structures* (v2020.4). URL: <http://wals.info/chapter/81> (дата звернення: 23.06.2025).

- Encyclopedia of Linguistics / P. Strazny (ed.). New York : Routledge, 2005. 1304 p.
- Encyclopedia of the Languages of Europe / G. Price (ed.). Oxford : Blackwell, 1998. 520 p.
- Ethnologue: Languages of the World (28th ed., 2025). Statistics. URL: <https://www.ethnologue.com/insights/ethnologue200> (дата звернення: 17.07.2025).
- Greenberg J. H. Anthropological Linguistics: An Introduction. New York : Random House, 1968. 212 p.
- Harris A. On the explanation of typologically unusual structures. *Linguistic universals and language change*. Oxford : Oxford University Press, 2008. P. 54–76.
- Haspelmath M. The structural uniqueness of languages and the value of comparison for language description. *Asian Languages and Linguistics*. 2020. N 1(2). P. 346–366.
- Jones W., Jones P. Barasano Syntax. Studies in the languages of Colombia. Dallas : Summer Institute of Linguistics, 1991. 193 p.
- Ladefoged P., Maddieson I. The Sounds of the World's Languages. New York : Wiley, 1996. 450 p.
- Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. Chicago : University of Chicago Press, 1987. 632 p.
- Maddieson I. Patterns of Sounds. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. 422 p.
- Minkova D., Stockwell R. English Words. History and Structure. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 234 p.
- Nichols J. Linguistic Diversity in Space and Time. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 374 p.
- Pereltsvaig A. Languages of the World. An Introduction. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. 600 p.
- Pica P., Lemer C., Izard V., Dehaene St. Exact and approximate arithmetic in an amazonian indigene group. *Science*. 2004. N 306 (5695). P. 499–503.
- Rarities in Phonetics and Phonology. Structural, Typological, Evolutionary, and Social Dimensions / C. Anderson, N. Kuznetsova, S. Easterday (eds.). Berlin : Language Science Press, 2025. 811 p.
- Rethinking Universals. How Rarities Affect Linguistic Theory / J. Wohlgemuth, M. Cysouw (eds.). Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2010. 298 p.
- Ruhlen M. A Guide to the World's Languages. Vol. 1. Classification. Stanford : Stanford University Press, 1991. 463 p.
- Sawicka I. A Crossroad between West, East and Orient — The case of Albanian culture. *Colloquia Humanistica*. 2013. N 2. P. 97–113.
- Schlebusch C. M., et al. Southern African ancient genomes estimate modern human divergence to 350,000 to 260,000 years ago. *Science*. 2017. N 358. P. 652–655.
- The Languages and Linguistics of Europe / B. Kortmann, J. van der Auwera (ed.). Berlin : Walter de Gruyter, 2011. 911 p.
- The World Atlas of Language Structures (v2020.4). URL: <https://wals.info> (дата звернення: 29.03.2025).
- The World's Major Languages / B. Comrie (ed.). London : Routledge, 2018. 952 p.
- Trask's Historical Linguistics / R. McColl Millar (ed.). 3rd ed. London ; New York : Routledge, 2015. 432 p.

Дата надходження до редакції: 12.08.2025

Дата надходження після доопрацювання: 22.08.2025

Дата затвердження редакцією: 25.08.2025

REFERENCES

- Aikhenvald A. Y. (2000). Classifiers: A Typology of Noun Categorization Devices. New York: Oxford University Press.

- Anderson C., Kuznetsova N., Easterday S. (Eds.). (2025). *Rarities in Phonetics and Phonology: Structural, Typological, Evolutionary, and Social Dimensions*. Berlin: Language Science Press.
- Babaev K. V. (2018). *Vvedenie v afrikanskoe yazykoznanie*. Moscow: Lenand. [In Russian].
- Barnes J. (1990). Classifiers in Tuyuca. In D. L. Payne (Ed.), *Amazonian linguistics: Studies in lowland South American languages* (pp. 273–292). Austin: University of Texas Press.
- Bas-Kononenko O. V. (2019). Vymovni normy yak mirylo mylozvuchnosti ukrainskoi movy (na materialakh orfoepichnykh slovnykiv). *Ukrainska mova*, (1), 104–118. [In Ukrainian].
- Breton R. (Ed.). (2003). *Atlas des langues du monde*. Paris: Autrement.
- Brown E. K., Ogilvie S. (Eds.). (2009). *Concise Encyclopedia of Languages of the World*. Amsterdam: Elsevier.
- Campbell G. L., & King G. (2013). *Compendium of the World's Languages*. London; New York: Routledge.
- Comrie B. (Ed.). (2018). *The World's Major Languages*. London: Routledge.
- Danylenko L. I. (2007). Cheska mova. Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
- Dravidijskie yazyki. (2013). Moscow: Academia. [In Russian].
- Dryer M. S. (2025). Order of Subject, Object and Verb. *The World Atlas of Language Structures* (v2020.4). URL: <http://wals.info/chapter/81> (last accessed: 23.06.2025).
- Dziuba I. M. (2006). Z krynytsi lit: in 3 vols. Vol. 2. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademii». [In Ukrainian].
- Emel'ianovich V. M. (1994). Ulasnabelaruskaya leksika. In A. Ya. Mikhnevich (Ed.), *Belaruskaya mova: Entsiklopediya* (pp. 573–574). Minsk: Belaruskaya entsiklopediya. [In Belarusian].
- Ethnologue: Languages of the World (28th ed., 2025). (2025). URL: <https://www.ethnologue.com/insights/ethnologue200> (last accessed: 17.07.2025).
- Fikhte I. G. (2009). Rechi k nemeckoj nacji. Saint Petersburg: Nauka. [In Russian].
- German'skie yazyki. Kelt'skie yazyki. (2000). Moscow: Academia. [In Russian].
- Greenberg J. H. (1968). *Anthropological Linguistics: An Introduction*. New York: Random House.
- Harris A. (2008). On the explanation of typologically unusual structures. In *Linguistic universals and language change* (pp. 54–76). Oxford: Oxford University Press.
- Haspelmath M. (2020). The structural uniqueness of languages and the value of comparison for language description. *Asian Languages and Linguistics*, 1(2), 346–366.
- Honcharenko M. V. (1994). Kultura i natsiya. *Kultura ukrainskoho narodu*, 5–21. [In Ukrainian].
- Istoricheskaya tipologiya slavyanskikh yazykov: Fonetika, slovoobrazovanie, leksika i frazeologiya. A. S. Mel'nichuk (Ed.). (1986). Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Jones W., Jones P. (1991). *Barasano Syntax: Studies in the languages of Colombia*. Dallas: Summer Institute of Linguistics.
- Kavkazskie yazyki. (1999). Moscow: Indrik. [In Russian].
- Kocherhan M. P. (2006). *Osnovy zistavnoho movoznavstva*. Kyiv: Akademia. [In Ukrainian].
- Kortmann B., van der Auwera J. (Eds.). (2011). *The Languages and Linguistics of Europe*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Ladefoged P., Maddieson I. (1996). *The Sounds of the World's Languages*. New York: Wiley.
- Lakoff G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lesiuk M. P. (2006). Movna stykhiia suchasnoho Halytskoho sela. In *Etnos. Sotsium*.

- Kultura: Rehional'nyi aspekt*. Kyiv; Ivano-Frankivsk, 115–183. [In Ukrainian].
- Lingvisticheskij entsiklopedicheskij slovar'. V. N. Yartseva (ed.). (1990). Moscow: Sovetskaya enciklopediya. [In Russian].
- Maddieson I. (1984). *Patterns of Sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matezius V. (1989). O lingvisticheskoy harakterologii (na materiale sovremennogo angliyskogo yazyka). *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*, (25), 18–26. [In Russian].
- Matviyas I. H. (1998). *Varianty ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv. [In Ukrainian].
- McColl Millar R. (Ed.). (2015). *Trask's Historical Linguistics* (3rd ed.). London; New York: Routledge.
- Mel'nichuk A. S. (1991). O vseobshchem rodstve yazykov mira. *Voprosy yazykoznavniya*, (2), 27–42; (3), 46–65. [In Russian].
- Minkova D., Stockwell R. (2009). *English Words: History and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mongol'skie yazyki. Tunguso-man'chzhurskie yazyki. Yaponskij yazyk. Koreiskij yazyk. (1997). Moscow: Indrik. [In Russian].
- Nichols J. (1992). *Linguistic Diversity in Space and Time*. Chicago: University of Chicago Press.
- Osnovy afrikanskogo yazykoznavniya: Imennye kategorii. V. A. Vinogradov (Ed.). (1987). Moscow: Nauka. [In Russian].
- Paleoaziatskie yazyki. (1997). Moscow: Indrik. [In Russian].
- Pereltsvaig A. (2023). *Languages of the World: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pica P., Lemer C., Izard V., Dehaene S. (2004). Exact and approximate arithmetic in an amazonian indigene group. *Science*, 306(5695), 499–503.
- Pivtorak H. P. (2025). *Ukrainska mova. Entsiklopediia Suchasnoi Ukrainy*. URL: <https://esu.com.ua/article-68157> (last accessed: 18.02.2025). [In Ukrainian].
- Pivtorak H. P. (1993). *Ukraintsi: zvidky my i nasha mova*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Plunhyan V. A. (2003). *Obshchaya morfologiya: Vvedenie v problematiku*. Moscow: Editorial URSS. [In Russian].
- Potebnya A. A. (1926). *Mysl' i yazyk*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Russian].
- Price G. (Ed.). (1998). *Encyclopedia of the Languages of Europe*. Oxford: Blackwell.
- Romanskije yazyki. (2001). Moscow: Academia. [In Russian].
- Ruhlen M. (1991). *A Guide to the World's Languages*. Vol. 1. Classification. Stanford: Stanford University Press.
- Sawicka I. (2013). A Crossroad between West, East and Orient — The case of Albanian culture. *Colloquia Humanistica*, 2, 97–113.
- Schlebusch C. M., et al. (2017). Southern African ancient genomes estimate modern human divergence to 350,000 to 260,000 years ago. *Science*, 358(6363), 652–655.
- Selihey P. O. (2023). *Ukrainska mova v 2222 rotsi: Vstup do linhvofuturolohii*. Kyiv: Akademperiodyka. [In Ukrainian].
- Semchynskiy S. V. (1999). Yakyi zmist u slovospoluchenni «moldavska mova»? *Movoznavstvo*, (6), 22–25. [In Ukrainian].
- Shevel'ov Yu. (2003). *Vnesok Halychyny u formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademii». [In Ukrainian].
- Slavyanskije yazyki. (2017). Moscow: Academia. [In Russian].
- Starostin G. S. (2016). *K istokam yazykovogo raznoobraziya: Desiat' besed o sravnitel'no-istoricheskom yazykovanii*. Moscow: Delo. [In Russian].
- Strazny P. (Ed.). (2005). *Encyclopedia of Linguistics*. New York: Routledge.
- The World Atlas of Language Structures (v2020.4). (2025). URL: <https://wals.info> (last accessed: 29.03.2025).

- Tyurks'kie yazyki. (1997). Moscow: Indrik. [In Russian].
- Totska N. I. (2000). Zasoby mylozvuchnosti ukrainskoï movy. *Ukrainske movoznavstvo*, (22), 3–9. [In Ukrainian].
- Tyshchenko K. M. (2007). Osnovy movoznavstva: Systemnyi pidruchnyk. Kyiv: Kyivskiy universytet. [In Ukrainian].
- Tyshchenko K. M. (2012). Vseslav'ianskist movy ukrainsiv. *Ukrainskyi tyzhden*, (39), 22–64. [In Ukrainian].
- Urals'kie yazyki. (1993). Moscow: Nauka. [In Russian].
- Wohlgemuth J., Cysouw M. (Eds.). (2010). Rethinking Universals: How Rarities Affect Linguistic Theory. Berlin; Boston: Walter de Gruyter.
- Yazyki Rossijskoj Federacii i sosednih gosudarstv: Entsiklopediia: v 3 t. (2001–2003). Moscow: Indrik. [In Russian].

Received: 12.08.2025

Received in revised form: 22.08.2025

Accepted: 25.08.2025

Pylyp SELIHEY

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

Hrushevskoho Str., 4, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: Selihey@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

RARE AND UNIQUE PHENOMENA IN LANGUAGES OF THE WORLD: WHY DO THEY CONCERN MORE THAN JUST TYPOLOGISTS? 2

This article provides an overview of rare and unique phenomena in the world's languages as an important but insufficiently explored dimension of linguistic typology. While linguistic research has traditionally focused on identifying what languages have in common, recent studies increasingly draw attention to the specific and the exceptional. The paper presents examples of linguistic «unique features» across various levels: phonetic (exotic phonemes, extreme inventories of vowels and consonants, unusual prosodic patterns), morphological (unique cases, the highest number of cases, rare grammatical categories and classifiers), syntactic (atypical word order), lexical (distinctive vocabulary, unusual ratios of native to borrowed items), graphic (unique graphemes, alphabets, writing systems), and orthographic (non-standard capitalization and punctuation practices, degrees of correspondence between pronunciation and spelling).

The discussion also covers other rare features: atypical dialectal division within a language, a sharp gap between vernacular varieties and the literary standard, the existence of multiple standards, the antiquity of a written tradition and preservation of archaic traits, special positions of languages within genealogical classification, and more. The article shows that a language's distinctiveness may be expressed not only through individual unique features, but also through an inimitable combination of typological traits that are not unique in themselves.

Such features not only shape a language's distinctive profile, but also underpin its individuality and, ultimately, contribute to the linguistic and national diversity of the planet. For this reason, they should be examined not only within the scope of linguistic typology, but also from the perspectives of sociolinguistics, ecolinguistics, ethnolinguistics, and language pedagogy. Continued research into linguistic «unique features» is essential for a fuller and more objective understanding of humanity's linguistic landscape.

Keywords: unique features of languages, rare linguistic traits, linguistic distinctiveness, world languages, linguistic typology.